

ΑΚΤΙΝΕΣ

ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΗΣ «ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ»

ΕΤΟΣ ΙΖ'.

ΜΑΡΤΙΟΣ 1954

ΑΡΙΘ. 147

Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ ΚΑΤΑ ΠΛΑΤΩΝΑ

Πόθεν οί νόμοι; Θείας ἢ ἀνθρωπίνης ἀρχῆς καὶ προελεύσεως; Ἴδου ἐν ἀπὸ τὰ κύρια προβλήματα τοῦ μεγάλου πρεσβυτικῆς συγγραμματος τοῦ Πλάτωνος, τῶν «Νόμων».

Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Πλάτωνος, ἀποτελοῦν τὸ ἐν πέμπτον τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς του, εἶναι διάλογος, ὅστις παρίσταται γινόμενος μεταξὺ 3 προσώπων, ἐνὸς Κρητός, ἐνὸς Λακεδαιμονίου καὶ ἐνὸς Ἀθηναίου ξένου, εἰς τὴν Κρήτην, τὴν πρώτην κοιτίδα καὶ πατρίδα τῆς ἀρχαιοτάτης ἑλληνικῆς νομοθεσίας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν πᾶσα μεταγενεστέρα νομοθεσία, ἐπομένως καὶ ἡ πλατωνική, ἀντλεῖ τὸ κύρος τῆς. Ὁ διάλογος γίνεται κατὰ τὴν διάρκειαν κοινῆς θερινῆς πορείας τῶν τριῶν προσώπων ἀπὸ τῆς Κνωσοῦ μέχρι τοῦ σπηλαίου καὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς ἐπὶ τῆς Ἰδης. Εἶναι ὁ δρόμος αὐτὸς ὁ ἴδιος δρόμος, τὸν ὁποῖον ἄλλοτε ἐπορεύετο ὁ Μίνως, ὁ ἐνδοξος βασιλεὺς καὶ νομοθέτης τῆς Μεγαλονήσου, διὰ νὰ συναντᾶται μὲ τὸν πατέρα του Δία καὶ δέχεται τὰς συμβουλὰς του εἰς τὸ νομοθετικὸν ἔργον του.

Ὡς δὲ ἡ ὁδὸς τῶν ὁδοιπορούντων εἶναι ἀνηφορικὴ, οὕτω καὶ ἡ ψυχικὴ των πορεία εἶναι ἀνάβασις ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ Ἀθηναίου ξένου, ζητοῦντος νὰ ὑψώσῃ πάλιν τὸν νόμον εἰς τὸν θεῖον θρόνον τῆς καταγωγῆς του, ἀπὸ τὸν ὁποῖον τὸν κατεβίβασαν εἰς τὰς τριόδους τῆς πολιτικῆς παρακμῆς καὶ καταπτώσεως οἱ Σοφισταὶ καὶ οἱ ψευδοπολιτικοὶ τῆς ἐποχῆς, οἱ κόπτοντες τοὺς νόμους ἐπάνω εἰς τὰ ἐφήμερα μέτρα τῶν ἀνθρώπων.

★

«ΑΘ. Θεὸς ἢ τις ἀνθρώπων ὑμῖν, ὃ ξέ-

νοι, εἴληφε τὴν αἰτίαν τῆς τῶν νόμων δι-
αθέσεως;

ΚΛ. Θεός, ὃ ξένη, θεός, ὡς γε τὸ δικαιότατον εἰπεῖν' παρὰ μὲν ἡμῖν Ζεὺς, παρὰ δὲ Λακεδαιμονίοις, ὅθεν ὀδ' ἐστίν, οἶμαι φάναί τούτους Ἀπόλλωνα. ἢ γάρ;

—ΜΕ. Ναί».

Αὕτη εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ διαλόγου. Ἄνευ οἰασθήποτε ἄλλης σκηνογραφικῆς εἰσαγωγῆς, γίνεται ἄμεσος εἰσβολὴ εἰς τὸ κύριον θέμα καὶ ἀπ' εὐθείας μετ' ἐμφάσεως ὁμολογία τῆς θείας προελεύσεως τῶν νόμων. Ἡ ἐμφαντικὴ δὲ ὁμολογία, ἣτις ἐξαίρεται καὶ διὰ τῆς τριῶν χρησιμοποιήσεως τῆς λέξεως «θεός» εἰς τοὺς πρώτους στίχους, παρίσταται πρῶτον μὲν ὡς κάτι δικαιότατον, δεύτερον δὲ ὡς ἱερὰ παράδοσις καὶ πίστις τῶν Λωριέων, οἵτινες τὰς νομοθεσίας των ἀνάγουσιν εἰς θεούς, εἰς τὸν Δία μὲ τὰς θέμιστας ἢ Κρήτην, εἰς τὸν Ἀπόλλωνα ἢ Σπάρτην. Καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας δὲ ἡ λαϊκὴ παράδοσις καὶ πίστις εἶχε γενικώτερον ἐμπιστευθῆ τὰς τύχας καὶ τὸν ὄλον πολιτικὸν βίον τῆς πόλεως εἰς τὴν θεῖαν πρόνοιαν. Ἡ θεοφιλὴς πόλις διετέλει ἰδίᾳ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς πολιούχου θεᾶς Ἀθηνᾶς, ἣτις ἐκράτει πάντοτε «ὑπερθεῖν» αὐτῆς τὰς χεῖρας κατὰ τὴν ἐλεγείαν τοῦ Σόλωνος.

Τὴν ἰδέαν τῆς θείας πόλεως ἐδραματοποίησεν ὁ Αἰσχύλος εἰς τὴν «Ὀρέστειαν», τὴν τριλογία, τὴν ἀρχομένην ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ καταλήγουσαν εἰς τὴν πολιτείαν τῶν Ἀθηνῶν. Σύμφωνον μὲ τὴν λύσιν, ποὺ δίδει ὁ Αἰσχύλος εἰς τὴν τριλογία, αἱ διόκτριαι τοῦ Ὀρέστου Ἐρινύες, αἱ ἀμείλικτοι τιμωροὶ τῶν παρανομούντων, ἐγκαθίστανται ὡς Ἐύ-

μενίδες εἰς ἱερά ἄδυντα τῆς γῆς παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν ὑπὸ τὸν λόφον τοῦ Ἀρείου Πάγου ὡς συμπροστάτιδες μετὰ τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ κλεινοῦ ἄστεως. Τοῦτο ἐσημαίνει, ὅτι μόνον ὁ συνεχόμενος ὑπὸ τοῦ θείου φόβου⁽¹⁾ τοῦ νόμου θὰ εἶχε τὴν προστασίαν τῶν Εὐμενίδων καὶ τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ συμφιλίωσις τῶν Ἐρινύων καὶ τῆς προστατίδος τοῦ Ὁρέστου Ἀθηνᾶς γίνεται ὑπὸ τὴν θεμελιώδη προϋπόθεσιν, ὅτι παραμένει θεῖον τὸ κύρος τοῦ νόμου καὶ ἀκοίμητος ἡ αἰδῶς καὶ ὁ θεῖος φόβος.

Ἡ πόλις αὕτη, πὸν ὕμνεϊ ὁ Αἰσχύλος καὶ νοσταλγεῖ ἀργότερα ὁ Ἀριστοφάνης καὶ ὅλοι οἱ σύγχρονοὶ του ζηλωταὶ τῆς «πατρίου πολιτείας», ἦτο ἰδέα, ἦτο μία ὑπερκειμένη τῶν πολιτῶν πνευματικὴ ὄντοτης, ρυθμίζουσα διὰ τῶν θεσμῶν, τῶν ἠθῶν καὶ τῶν νόμων τῆς τὴν ζωὴν τῶν πολιτῶν. Κυριωτέρα φωνὴ τῆς πολιτικῆς κοινότητος ἦτο ὁ νόμος. Ὁ νόμος ἦτο ἰσχυρὸς συνεκτικὸς δεσμὸς τῶν πολιτῶν, ἦτο ἡ κεντρομόλος δύναμις, ἡ ἀρμονίζουσα τὰ συμπερόντα τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων πρὸς ἄλλα καὶ πρὸς τὸ πολιτικὸν σύνολον. «Νόμος, ὁ πάντων βασιλεὺς θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων» εἶπεν ὁ Πίνδαρος (ἀπόσπ. 187 Turyn). Ὁ Ἡράκλειτος ἐδίδαξεν, ὅτι ὁ λαὸς πρέπει νὰ μάχεται διὰ τοὺς νόμους του, ὅπως διὰ τὰ τείχη του: «μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου, ὅπως τε τείχεος» (ἀπόσπ. 44, Diels). Αὕτη εἶναι ἡ δικαιοκρατουμένη καὶ νομοκρατουμένη πόλις, ὁ ἀνθρώπινος αὐτὸς μικρόκοσμος, ὁ ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸν μακρόκοσμον τοῦ σύμπαντος κατὰ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀναξίμανδρου. Κοινὴ εἰς ἀμφοτέρους εἶναι ἡ ἀρμονία, κοινὸς ὁ συνεκτικὸς αὐτῆς θεῖος νόμος⁽²⁾, τόσον εἰς τὴν πόλιν, ὅσον καὶ εἰς τὸ σύμπαν.

Ὁ κόσμος ὅμως αὐτὸς τῆς πόλεως καὶ τὰ ἰδανικά του ὑφίστανται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος μίαν ὀξυτάτην κρίσιν, ἔχουσαν τὰς ρίζας τῆς εἰς ἕξατροφικὴν

ἀνάπτυξιν τῆς ἀτομικότητος, προκληθεῖσαν ἐκ τῶν πολιτικοκοινωνικῶν ἐπακολουθημάτων τῶν περσικῶν πολέμων καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν Σοφιστῶν, οἵτινες εἶναι καὶ οἱ πνευματικοὶ τροφοδῶται τῆς κρίσεως. Τὸ δόγμα τοῦ ἀρχηγέτου τῶν Σοφιστῶν Πρωταγόρου «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος» εὐκόλως συνεπήγετο καὶ τὴν ἀνθρωπινοποίησιν τοῦ κύρους τῶν νόμων καὶ τὴν ἀποκοπὴν πάσης συσχετίσεως αὐτῶν πρὸς τὴν ὑπερβατικὴν ἀρχὴν τῶν τῶν Θεῶν.

★

Οἱ «Νόμοι» τοῦ Πλάτωνος, ἔργον γραφέν περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, εἶναι μία σύνθεσις θεολογίας, πολιτειολογίας καὶ παιδαγωγούσης νομοθεσίας, δι' ἧς καὶ μόνης ἦτο δυνατὴ ἡ ἐκ νέου ἀνύψωσις τοῦ νόμου εἰς τὸν θεῖον του θρόνον, ἡ ἀπόδοσις εἰς αὐτὸν τοῦ θείου κύρους του, ἡ θέωσις τοῦ νόμου. Ὁ Πρωταγόρας εἶχε θέσει τὸν ἄνθρωπον μέτρον πάντων χρημάτων. Ὁ Πλάτων ἀντιθέτως κηρύσσει: ὁ Θεὸς καὶ ὄχι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μέτρον πάντων τῶν πραγμάτων: «ὁ δὴ θεὸς ἡμῖν πάντων χρημάτων μέτρον ἂν εἴη μάλιστα, καὶ πολὺ μᾶλλον ἢ πού τις, ὡς φασιν, ἄνθρωπος» (Νόμ. Δ 716e). Εἰς τὸ ἀνθρώπινον μέτρον τοῦ Πρωταγόρου ὁ Πλάτων ἀντιτάσσει εὐθέως τὸ θεῖον μέτρον. Ὁ ἄνθρωπος κατ' αὐτὸν εἶναι παιχιδάκι τοῦ θεοῦ, «θεοῦ τι παίγνιον μεμηχανημένον» (Νόμ. Ζ 803e). Κατὰ μίαν βιβλικὴν ὑψηγορίας πλατωνικῆν ρῆσιν (Νόμ. Δ 715e κ.έ.), ὁ Θεὸς ἔχει εἰς τὰς χεῖράς του τὴν ἀρχήν, τὸ μέσον καὶ τὸ τέλος ὄλων τῶν ὄντων. Βαίνει κατ' εὐθείαν πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ τὸ πέρας διὰ μέσου τῶν περιστροφῶν καὶ μεταβολῶν τῆς φύσεως. Ὁ Θεὸς συνοδεύεται πάντοτε ἀπὸ τὴν Δίκην, τὴν Δικαιοσύνην, ἡ ὁποία τιμωρεῖ τοὺς προσβάλλοντας τὸν θεῖον νόμον (πρβλ. καὶ Ἡσιόδ. Ἔργ. 256 κ.έ.).

Ὡς ἄλλος Ὁμηρος ὁ Πλάτων, ὁ θεόληπτος αὐτὸς ὕμνοδὸς τοῦ Δημοουργοῦ τοῦ Παντός, ἐπικαλεῖται κάθε τόσον τὴν θεῖαν εὐμένειαν καὶ ἀρωγὴν εἰς τὸ ἔργον τῆς ἰδρύσεως καὶ νομοθετικῆς διακοσμήσεως τῆς νέας πόλεως, τὸ ὁποῖον ἐπιχειρεῖ διὰ τῶν «Νόμων» του. «Θεὸν δὲ ἐπικαλώμεθα»

(1) Βλ. Κωνστ. Ἰ. Βουρβέρη, Θεῖος φόβος (Ἀνατύπ. ἐξ Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν 1953-54).

(2) Κατὰ τὸν Ἡράκλειτον (ἀπόσπ. 114, Diels): «Τρέφονται πάντες οἱ ἄνθρωποι νόμοι ὑπὸ ἑνός, τοῦ θεοῦ».

(Δ 712b), «Θεὸν παρακλητέον» (I 893b).

Τὸ περιεχόμενον τῆς νομοθετικῆς συνειδήσεως τοῦ Πλάτωνος εἶναι τὸ ἐξῆς: Νομοθέτης εἶναι ὁ Θεός. Ὁ ἄνθρωπος νομοθέτης ὁμιλεῖ ἀντῶν ἐκ τῆς περὶ Θεοῦ γνώσεως καὶ πίστεως αὐτοῦ. Τὸ κῦρὸς τῶν οἱ νόμοι λαμβάνουν ἀπὸ τὸν Θεὸν καὶ μόνον ὡς τοιοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμπνεύσουν τὸν σεβασμὸν, τὴν αἰδῶ, τὸν θεῖον φόβον. Ἐπὶ τοῦ θεῖου τούτου κύρους, εἴπομεν, εἶχε θεμελιώσει ἡ ἀρχαία πόλις τοὺς νόμους τῆς καί, μετὰ τὴν παρεμβολὴν τῶν Σοφιστῶν, ὁ Πλάτων ἀνασυνιστᾷ αὐτὴν τὴν θεμελίωσιν, ἀλλ' ἡ ἰδική του περὶ Θεοῦ ἰδέα εἶναι νέα καὶ τὸ πνευμά της διήκει διὰ τοῦ ὄλου συγγράμματος τῶν «Νόμων». Πῶς τώρα ὁ θεῖος Λόγος εὐρίσκει τὸν δρόμον τοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ πῶς μετατρέπεται εἰς πολιτικὸν θεσμόν;

Χαρακτηριστικὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι τὸ ἐξῆς χωρίον: «πόλιν δὲ ἢ παρὰ θεῶν τινος ἢ παρὰ τούτου τοῦ γνόντος ταῦτα λόγον παραλαβοῦσαν, νόμον θεμένην, αὐτῇ τε ὁμιλεῖν καὶ ταῖς ἄλλαις πόλεσι» (A 645b). Δηλαδή ἡ «πόλις» (τὸ συντεταγμένον πολιτικὸν σύνολον, ἡ πολιτικὴ κοινότης, τὸ κράτος) νομοθετεῖ, παραλαμβάνουσα καὶ ἀποδεχομένη τὸν θεῖον Λόγον εἴτε παρὰ τινος ἐκ τῶν θεῶν εἴτε παρὰ τοῦ λαβόντος τὴν γνώσιν τοῦ θεῖου Λόγου ἀνθρώπου, δηλαδή τοῦ νομοθέτου. Ἀπὸ τὸ χωρίον αὐτὸ φαίνεται, ὡς νὰ ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Πλάτων συγκατάθεσιν τῶν πολλῶν εἰς τὸ ἔργον τῆς νομοθεσίας. Τὸ κυριώτερον ὅμως δι' αὐτὸν εἶναι, ὅτι ἕνας, ὅστις γινώσκει τὸν Θεόν, καθίσταται νομοθέτης. Γίνεται δηλαδή εἶδος τι ἀποκαλύψεως τῆς θείας θελήσεως εἰς τὸν νομοθέτην. Σαφῶς ὁμως τονίζεται, ὅτι τὸ ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ νομοθέτης δέχεται τὴν γνώσιν τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ φρόνησις, ὁ νοῦς, οὐχὶ δὲ κάποια κατάστασις ἐκστάσεως ἢ ἐνθουσιασμοῦ ἢ προφητικῆς ἱεραῆς μανίας.

Ἡ ἔννοια τῆς φρονήσεως ἢ τοῦ νοῦ εἶναι ἡ δευτέρα μετὰ τὴν τοῦ Θεοῦ κεντρικὴ ἔννοια τοῦ συγγράμματος τῶν «Νόμων». Ἡ φρόνησις ἢ σοφία εἶναι τὸ πρῶτον καὶ τὸ ἔχον ἡγεμονικὴν θέσιν ἐκ τῶν

θεῖων ἀγαθῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ἀγαθοὶ δὲ καὶ εὐδαίμονες εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ἄνθρωποι, τῶν ὁποίων τὴν ζωὴν κυβερνᾷ ὁ ἡγέτης νοῦς. Ὅ,τι δὲ εἶναι διὰ τὸν καθ' ἕναστον ἄνθρωπον ἢ ὑπὸ τοῦ νοῦ ἕλξις καὶ διεύθυνσις, ἢ «χρυσὴ ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου» (A 644d κ.έ.), εἶναι διὰ τὴν πολιτικὴν κοινότητα, διὰ τὸ κράτος, ὁ νόμος. Νόμος εἶναι, λέγει ὁ Πλάτων, ἡ χρυσὴ καὶ ἱερὰ ἀγωγή καὶ διεύθυνσις τῶν πολιτῶν ὑπὸ τοῦ λόγου, τοῦ νοῦ τῆς πολιτείας. Ὁ «λογισμὸς, γενόμενος δόγμα πόλεως κοινόν, νόμος ἐπωνόμασται» (A 644d). Ἐτυμολογῶν δὲ ὁ Πλάτων τὴν λέξιν νόμος ἀπὸ τὸ ρῆμα νέμω, ὀρίζει τὸν νόμον ὡς νομήν, διανομήν τοῦ νοῦ (Δ 714a), ὡς ἔκφρασιν τοῦ λόγου τῆς πόλεως, ὅστις εἶναι μέρος καὶ ἀπόρροια τοῦ Θεῖου Λόγου καὶ Νοῦ.

Ἐπειδὴ δὲ ὁ νόμος νοεῖται μόνον ὡς ἐπίγειος ἔκφρασις τοῦ Ἠγέτου Θεοῦ Νοῦ, πρέπει νομοθέτης τε καὶ ὄργανα τῆς Κυβερνήσεως νὰ ἔχουν τὴν γνώσιν τοῦ Θεοῦ ὡς ὑψίστου ὄντος καὶ ὑψίστης ἀξίας, κειμένης εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ἀξιολογικῆς πυραμίδος. Οὕτως ἡ θεολογία καθίσταται τὸ κάλλιστον προοίμιον, ἡ καλλίστη πολιτειολογικὴ εἰσηγγελσις τῆς νομοθεσίας (I 887b-c). Ὁ γεροντικὸς χροστίηρ τοῦ Πλάτωνος εὐρίσκει σπανίας ποιότητος καὶ γραφικότητος χρώματα, διὰ νὰ ζωγραφίσῃ εἰς τὸ γενικὸν προοίμιον τῆς νομοθεσίας του (Δ 716a κ.έ.) δύο ἐντελῶς ἀντιθέτους εἰκόνας, τοῦ ἀθέου ἀνθρώπου ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ ἔχοντος φόβον Θεοῦ καὶ φόβον τοῦ νόμου. Καὶ εἰς τὰς τελευταίας σελίδας τῶν «Νόμων» ἐξαιρέται ὅπως ἰδιαιτέρως ἡ θεολογικὴ συμβολὴ τῶν μαθηματικῶν καὶ ἡ ἱστορικῆς σημασίας στροφὴ ἀπὸ τῆς παλαιότερας ἀθέου ἀστρονομίας πρὸς τὴν σύγχρονον τοῦ Πλάτωνος ἀστρονομίαν, ἥτις διὰ τῶν νέων ἀνακαλύψεων τῆς παρέσχε νέα στηρίγματα τῆς γνώσεως περὶ Θεοῦ (IB 967a κ.έ.).

Περὶ τῶν τελευταίων τούτων φιλοσοφικῶν πτήσεων τῶν «Νόμων» πρὸς τὰ μεταφυσικὰ ἔψη τῆς εἰς Θεὸν πίστεως παρατηρεῖ ὁ Ἀρχηγέτης τοῦ συγχρόνου ἀνθρωπισμοῦ καθηγητῆς τῆς κλασσικῆς φιλολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Harvard, διδάσκαλός μου Werner Jaeger τὰ ἐξῆς

οὐμανιστικῆς θεολογίας βαθυστόχαστα ρήματα⁽³⁾:

«Ἡ διὰ βίου προσπάθεια τοῦ Πλάτωνος, ὅπως ἀποκαλύψῃ τὰς ἀληθεῖς καὶ ἀσαλεύτους βάσεις πάσης ἀνθρωπίνης παιδείας, καταλήγει εἰς τὴν Ἰδέαν Ἐκείνου, ὅπερ εἶναι ἀπείρως ὑψηλότερον τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ταυτοχρόνως τὸ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ γησιώτατον καὶ τιμιώτατον. Ὁ ἀρχαῖος ἀνθρωπισμός, συνεχίζει ὁ Jaeger, ὑπὸ τὴν μορφὴν, πὺν προσέλαβεν εἰς τὴν πλατωνικὴν παιδείαν, εὐρίσκει τὸ κέντρον του εἰς τὸν Θεόν. Ἡ πολιτεία, τὸ κράτος, εἶναι ἡ κοινωνικὴ μορφή, τὴν ὁποίαν ἡ ἱστορικὴ παράδοσις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ προσέφερεν εἰς τὸν Πλάτωνα, ἵνα

ἀποτυπώσῃ εἰς αὐτὴν τὴν ἰδικὴν του Ἰδέαν περὶ Θεοῦ ὡς μέτρου πάντων τῶν ὄντων.

Διὰ τῆς Ἰδέας του ὅμως ἑαυτῆς ὁ Πλάτων μετέτρεψε τὴν πολιτείαν ἀπὸ ἐπιγείου ὀργανώσεως, ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, εἰς ἰδανικὸν Κράτος Θεοῦ, ὅπερ ἦτο παγκόσμιον, ὡς παγκόσμιον ἦτο καὶ τὸ σύμβολόν του, οἱ ἔμψυχοι ἀστέρες. Αἱ δέσμοι, τὰ φωτεινὰ σώματα τῶν ἀκτίνων ταν, εἶναι τὰ νέα ἀγάλματα, τὰ ὁποῖα ὁ Πλατωνισμὸς ὑψώνει εἰς τὴν θέσιν τῶν ἀνθρωπομορφῶν εἰδώλων τῶν Ὀλυμπίων θεῶν. Τὸ φῶς των καταυγάζει ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς γῆς ὡς πανανθρώπινον μήνυμα τοῦ Ἐνός, Ἐπίστου καὶ Ἀοράτου Θεοῦ!».

ΚΩΝΣΤ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ

(3) Werner Jaeger, Paideia, τόμ. Γ', Βερολίνον, 1947, σελ. 343 κ. ἔ.

Καθηγητῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΣΕ ΟΣΟΥΣ ΚΑΡΤΕΡΟΥΝ...

Σε ὄσους ὅμως καρτεροῦν παλάτια, παραδείσους,
δὲν ἔδωσε ὑπόσχεσι ἐπίγειου, λαοπλάνου,
ποτέ Του δὲν ἐχάρισε προσφύγια, παραμύθια
Ἐκεῖνος πὺν ὠμίλησε διὰ τοῦ Ἰωάννου:
Στὸ Πνεῦμα ἢ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, σὲ Μένα, στὴν Ἀλήθεια.

Ὅταν τὸν ρώταγαν ἀπλά, ἀπλά γιὰ ν' ἀπαντήσῃ,
οἱ λόγοι Του συγκάλυπταν τὴν πρὸ βαθεία τους ἔννοια,
τὸ βλέμμα Του, σιωπηρό, στοῦ κόσμου των τὴ δύσι
ἀνέστηνε ὀρίζοντες μ' ἀπόκοσμη συμπόνια.

Οἱ ἄλλοι Τὸν ἐσταύρωσαν γιὰ τὸν κρυφὸ Του Λόγο...
«Ἄφες αὐτοῖς» ἐπρόφερε στ' Ἀνθρώπου Του τὴν κρίσι.

Μὰ ὄσοι δὲν γκρέμισαν νὰ, καινούργιο γιὰ νὰ κτίσουν,
ποτέ δὲν συναντήθηκαν μ' ἐκείνη τὴν ἀξία
τοῦ Λόγου, πὺν ἐπισφράγισε ἀνθρώπινη θυσία,
κι' ἀναχαιτίζουν τὴ φορά τοῦ πύρινου τοῦ βέλους
προσμένοντας ἀδιάκοπα χειροπιαστοὺς ἀγγέλους,
σὰν νᾶθελε ποτέ Αὐτὸς τὴν εὐκολὴ τὴ λύσι.

Μαζὺ μὲ μᾶς γεννήθηκαν καὶ μυστικὰ τοῦ κόσμου
καὶ μᾶς καλοῦν στὰ σκότη των νὰ βροῦμε τί φυλᾶνε.
Ἀνθρώπινη σφραγιδα! Δὲν ἔχουμε ἐλπίδα
ποτέ νὰ Τὸν γνωρίσουμε, τὸ Σῦμπαν νὰ ἐαντλήσουμε:
Ἐκεῖνος εἶναι ἄπειρος, ἐμεῖς μόνον βαθμίδα.

Χαρὰ μᾶς πλημμυρίζει, πῶς τ' Ἄγνωστο θερμὰ μᾶς περιζώνει
καὶ νοιώθουμε τὴ σκέψι Του,
τοῦ κόσμου τὴ ροή:
αἰώνια ἀναζήτησι, αἰώνια Ζωή.

Ζυρίχη

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ

ΜΙΑ ΑΝΤΙΝΟΜΙΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑΝ ΜΑΣ

Εἰς τὸ ἄρθρον 16 τοῦ Συνταγματικοῦ Χάρτου τῆς Ἑλλάδος, διαβάζομεν: «Εἰς πάντα τὰ Σχολεῖα Μέσης καὶ Στοιχειώδους Ἐκπαιδεύσεως ἡ διδασκαλία ἀποσκοπεῖ τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς συνειδησεως τῶν νέων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδεολογικῶν κατευθύνσεων τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ».

Διὰ τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ ὀρίζεται, καὶ πολὺ ὀρθῶς, ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ Ἔθνους μας εἶναι ἡ ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ἀγωγή τῆς νεότητος, ὅπως καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς ὑγιοῦς ἠθικῆς συνειδησεως μετὰ βάσιν τὰ ἑλληνοχριστιανικὰ ἰδανικά, τὰς ἰδεολογικὰς κατευθύνσεις τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ ἑλληνοχριστιανικὰ δηλαδὴ ἰδανικά θεωροῦνται ὡς τὸ ἀσφαλὲς καὶ εὐρύτατον θεμέλιον, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου δύνανται νὰ οικοδομηθῇ ἀκλονήτως τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς.

Ὅτι μὲν θεβαίως εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ὑπαρξὶς ἰδανικῶν διὰ τὴν ζωὴν ἐνὸς ἔθνους καὶ εἰδικώτερον διὰ τὴν ἀγωγὴν τῆς νεότητος, μὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ εἴπωμεν. Ἡ ἱστορία τῶν παρελθόντων αἰώνων, ὅπως καὶ ἡ σύγχρονος ἐποχὴ, μαρτυροῦν ὅτι λαοὶ χωρὶς ἰδανικά ἢ μετὰ ἐσφαλμένα ἰδανικά οὐδὲν τὸ ἀξιόλογον ἐπέτυχαν, μᾶλλον δὲ καὶ ἐβάδισαν πρὸς τὸν μαρσασμόν, τὴν ἀποσύνθεσιν καὶ τὸν ἐξαφανισμόν.

Τὸ Ἔθνος μας μόνον διὰ τῶν εὐγενῶν ἰδανικῶν διέπρεψεν εἰς τὸ παρελθόν καὶ δι' αὐτῶν μόνον δύνανται καὶ σήμερον νὰ ἀνασυγκροτηθῇ ἀπὸ τὰς τάλαιπωρίας τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, νὰ ἀντιδράσῃ εἰς τοὺς ἰδεολογικοὺς, κοινωνικοὺς καὶ ἄλλους κινδύνους, πού τὸ ἀπειλοῦν, νὰ χαλεπώσῃ ἰσχυροτέραν τὴν ἐνότητά του, νὰ κρατήσῃ ἀδιάσπαστον τὴν ἑνδοξὸν ἱστορικὴν του συνέχειαν, νὰ περιφρουρήσῃ ἀσφαλῶς καὶ ἀναπτύξῃ περισσύτερον τὸν ἀπὸ ἄλλους θαυμαζόμενον προγονικὸν πο-

λιτισμόν. Καὶ τὰ ἰδανικά αὐτὰ δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ τὰ ἀναζητήσῃ σήμερον ἔξω τῆς ἰδικῆς του πνευματικῆς περιοχῆς, εἰς συστήματα ἀλλότρια καὶ παραδόσεις ξένων ἐθνῶν, διὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον, ὅτι τὰ ἔχει τὸ Ἔθνος μας πλουσιώτατα καὶ λαμπρότατα εἰς τὴν ἐθνικὴν αὐτοῦ κληρονομίαν, εἰς τὰς ἑλληνοχριστιανικὰς του παραδόσεις.

Κανεὶς δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἑλληνισμός, ὁ ὁποῖος ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὸ χάος τῆς πολυθείας, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὰς ὑψηλὰς περὶ ἐνὸς Θεοῦ ἰδέας τοῦ Σωκράτους καὶ ἀπὸ τὰς ἀπλοϊκὰς πρωτογόνους ἀντιλήψεις περὶ ἀνθρώπου καὶ κόσμου, διὰ νὰ μεταρσιωθῇ εἰς τὰς ὑψηλὰς συλλήψεις βαθυστοχάστων φιλοσοφικῶν ἐκζητήσεων, ἔχει πλούσιον περιεχόμενον ἰδανικῶν. Ὁμόφωνος εἶναι ἡ μαρτυρία ὅτι τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐμόρφωσεν ἄφθαστον διὰ τὴν προχριστιανικὴν ἐποχὴν πολιτισμόν, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀρμονικὴ καὶ ὑψηλὴ σύνθεσις τῆς θρησκείας, τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης. «Ἡ σπουδὴ τῆς νεωτέρας ἱστορίας ἔχει νὰ κάμῃ μετὰ βασιλεῖς, οικονομολόγους, πολιτικοὺς καὶ κληρικοὺς. Ἡ σπουδὴ τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος ἔχει νὰ κάμῃ μετὰ νομοθέτας, φιλοσόφους καὶ ποιητάς»⁽¹⁾.

Καὶ πραγματικὰ ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸν κόσμον, τὸν ἄνθρωπον, τὸν Θεόν, τὴν κοινωνίαν, τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἠθικὴν εἶχε προχωρήσει ὅσον εἰς κανένα ἄλλο ἔθνος. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ ἐκζητήσις ὁμοίως. Ἡ τέχνη, ποίησις, ἀρχιτεκτονικὴ, γλυπτικὴ, ζωγραφικὴ, εἶχαν φθάσει εἰς τὴν ὑψίστην αὐτῶν ἐξέλιξιν. Μέσα λοιπὸν εἰς ἄλλο αὐτὸν τὸν πλοῦτον τῆς προγονικῆς σοφίας ὑπάρχον πολιτι-

(1) Richard W. Livigstone. «Ἑλληνικὰ ἰδανικά καὶ σύγχρονη ζωὴ». Μετάφρ. Δ. Χόνδρου σελ. 36.

στικά ἰδανικά, τὰ ὁποῖα τὸ Ἔθνος μας πρέπει νὰ τὰ προσέξῃ καὶ νὰ τὰ ἐμφυτευθῇ εἰς τὴν σπουδάζουσαν νεότητα. Ὅρθως δὲ τὸ Κράτος ἀπ' ἀρχῆς ἔχει ὀρίσει τὴν διδασκαλίαν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, διὰ νὰ καταστήσῃ ἔστω καὶ στοιχειωδῶς γνωστοὺς εἰς τὴν μαθητιῶσαν νεότητα τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ὡς φορεῖς καὶ ἐρμηνευτὰς τῶν ἰδανικῶν ἐκεῖνον.

Ἄλλὰ διάστημα εἴκοσι τόσων αἰῶνων χωρίζει τὸ σημερινὸν ἑλληνικὸν Ἔθνος ἀπὸ τὸν ἑλληνισμὸν τῶν κλασικῶν ἐκείνων χρόνων. Αὐτὸ ὅμως τὸ διάστημα μακρὰν τοῦ νὰ εἶναι κενὸν περιεχομένου, εἶναι πλούσιον, ἀφαντάστως πλούσιον, ἀφροῦ εἰς αὐτὸ περιέχεται, συνδεδεμένον στενότητά μετὰ τὴν ἔθνικὴν μας ζωὴν, τὸ μέγιστον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος γεγονός, ὁ Χριστιανισμός. Ἐὰν κάθε λαὸς δὲν δύναται νὰ ἀγνοῇ τὸν Χριστιανισμὸν, κατὰ μείζονα λόγον ὁ ἑλληνικός, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἀκόμη πού ἔζη ἐπὶ τῆς γῆς ὁ Κύριος, ἦλθεν εἰς εὐλαθεῖ ἔπαφὴν μετὰ τὴν νέαν θρησκείαν διὰ τῶν δύο ἐκπροσώπων του, οἱ ὁποῖοι ἔκει εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ ἠθέλησαν «δεῖν τὸν Κύριον».

Εἰς στιγμὴν δηλαδὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς ἐν τῇ ἀλλοφροσύνῃ του ἀπέρριπτε τὸν Μεσίαν του, ἐνῶ πρῶτος αὐτὸς ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἔπρεπε νὰ τὸν ἐγκολπωθῇ, ὁ ἑλληνισμὸς συνεδέετο στενῶς πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ ἤκουεν ἀπὸ τὸ στόμα Ἐκεῖνον τὸ περιβόητον διὰ τὴν βαθυτάτην του σημασίαν λόγιον κελήλυθεν ἢ ὥρα ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου». Ὁ Θεάνθρωπος δηλαδὴ ἐδέχθη τὸν ἑλληνισμὸν καὶ προεῖπεν ὅτι διὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ θὰ ἐδοξάζετο καὶ θὰ καθίστατο γνωστὸς εἰς ὅλον τὸν κόσμον.

Ἀπὸ τὴν ἡμέραν δὲ ἐκείνην ἀρχίζει μία νέα περίοδος, ὅχι μόνον διὰ τὸν ἑλληνισμὸν ἀλλὰ καὶ δι' ὀλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα, ἡ ἑλληνοχριστιανικὴ περίοδος, ἡ ὁποία ἐμελλε νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ἀποκορύφωμά της κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς ἰδία αἰῶνας. Κατὰ τὴν μακρὰν αὐτὴν περίοδον ἔλαμψε—καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ λάμπῃ—εἰς τὸ στερέωμα τῆς ἀνθρωπότητος ὁ γνω-

στὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα ἑλληνοχριστιανικός πολιτισμός. Τὸ ὄνομά του ὑποδηλώνει ὅτι εἶναι μία σύνθεσις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος πρὸς τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, μία συνεργασία τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ποθεῖ νὰ ὑψωθῇ εἰς τὴν ἀλήθειαν, καὶ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος κατέρχεται, διὰ νὰ προσφέρῃ τὴν ἀλήθειαν.

Καὶ ἔτσι ἀνέτειλε νέα ἐποχὴ διὰ τὸν ἑλληνισμὸν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ἑλλάς τῆς παρακμῆς ἀναγεννᾶται, ἀποκτᾷ νέαν δύναμιν καὶ δόξαν. Ἐμφανίζεται εἰς τὸ προσκήνιον τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, διὰ νὰ γίνῃ φῶς δευτέρον πρὸς ὅλην τὴν οἰκουμένην. Δύο πολιτισμοί, οἱ ὁποῖοι ἐξεκίνησαν, ὁ ἓνας ἀπὸ τὴν Παλαιστίνην καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, συνητήθησαν εἰς τὸ Βυζάντιον, διὰ νὰ ἀποτελέσουν τὸν ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμὸν. Ὁ Mathiew Arnond ἐνόησε τὸν ἑλληνισμὸν καὶ τὸν Χριστιανισμὸν εἰς μίαν «μεγάλην πνευματικὴν διδασκαλίαν, ἡ ὁποία ἔχει σκοπὸν τὴν τελειοποίησιν ἢ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου»⁽²⁾.

Εἰς τὴν ἐνότητα καὶ σύνθεσιν αὐτὴν ὁ Χριστιανισμὸς προσφέρει τὰ πλεῖστα. Ἀποκαλύπτει νέας φωτεινάς ἐννοίας περὶ τοῦ Θεοῦ, περὶ τοῦ ἀνθρώπου, περὶ τοῦ κόσμου, περὶ τῆς αἰωνιότητος, τὰς ὁποίας ἦτο ἐντελῶς ἀδύνατον νὰ συλλάβῃ ἀνθρωπίνῃ διάνοια. «Ἐδῶ», γράφει ὁ LIVINGSTONE, «ἔχομε ἓνα νέο ἀνθρωπισμὸν, μὴ νέα ἀντίληψις τῆς Ὑψίστης Ἀρετῆς. Καὶ αὐτὴ τὴν ἀρετὴν ὁ καθένας μπορεῖ νὰ τὴν ἀποκτήσῃ. Καὶ ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ καλλιτέχνης καὶ ὁ ἀγρόματός καὶ ὁ πτωχὸς τῷ πνεύματι. Μὲ τὴν χριστιανικὴν ἀπομὴ τὸ καλύτερο πρᾶγμα, πού ὑπάρχει στὸν ἀνθρώπου, τὸ ὑψηλότερο πρᾶγμα στὴ ζωὴ, μπορεῖ νὰ τὸ ἀποκτήσῃ καὶ νὰ τὸ χαρῆ καὶ ὁ πιδ ἄσημος, ὁ πιδ ταπεινός. Αὐτὴ τὴν ἰδέαν τὴν ἔχομε τόσο συνειθίσαι, ὥστε δὲν αἰσθανόμαστε κατάπληξι. Ἄλλὰ χωρὶς τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ οὔτε νὰ τὴ φαντασθῇ κανεὶς θὰ μπορούσε. Δὲν ὑπάρχει οὔτε ἔχουσ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἰδέαν στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία»⁽³⁾.

(2) Ἐνθ. ἀν. σελ. 24.

(3) Ἐνθ. ἀν. σελ. 106.

Εἶναι πανθομολογούμενη ἀλήθεια, ὅτι ἀληθινὸς ἀνθρωπισμὸς, μία κοινωνία δικαιοσύνης καὶ ἀγάπης, δὲν ἦτο δυνατόν ποτὲ νὰ νοηθῆ, πολὺ δὲ περισσότερον νὰ υπάρξῃ, χωρὶς τὴν νέαν πίστιν, ἣ ὁποία δὲν ἀπευθύνεται μόνον ἢ τόσον εἰς τὸν νοῦν, ὅσον εἰς τὴν καρδίαν. Δὲν ἀποβλέπει τόσον εἰς τὸν πλουτισμὸν τῆς διανοίας μὲ γνωσιολογικὸν περιεχόμενον—ἀξιολογώτατον ἄλλωστε ἀπὸ πάσης ἀπόψεως—ὅσον εἰς τὸν ἐξευγενισμόν τῆς ψυχῆς. Θέλει αὐτὴ νὰ δημιουργήσῃ εἰς τὴν καρδίαν ἐκάστου ἀνθρώπου κατάστασιν λυτρώσεως, ἀρετῆς καὶ ἀγιότητος, τῆς ὁποίας ἐκδήλωσις θὰ ἦτο ἡ ἔμπρακτος ἀγάπη. Ὅχι ἡ ἀτεγκτος δικαιοσύνη, ἀλλὰ τὰ καλὰ ἔργα ὑπὸ τὰς ποικίλας αὐτῶν μορφάς, εἰς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν, εἰς θεμελίωσιν τῆς ἀληθινῆς εἰρήνης καὶ ἀρμονικῆς συμβιώσεως μέσα εἰς τὴν κοινωνίαν.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀγάπη, ἣ ὅλους περιλαμβάνουσα καὶ ἡ ἄνευ ὑπολογισμῶν καὶ ὄρων ἐκδηλουμένη, εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πλεον φωτεινὰ σημεῖα τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ δὲν ἠδυνήθη νὰ τὴν συλλάβῃ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα. Καὶ τοῦτο, διότι δὲν εἶχον κατορθώσει οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνας νὰ ἐνοήσουν, ὅπως τὴν ἀνέπτυξεν ὁ Χριστιανισμὸς, τὴν ἀξίαν ἀνθρώπου. Ποτὲ δὲν ἐφαντάσθησαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνας τὰς δύο αὐτὰς μερικωτέρας ἀληθείας τῆς ἐννοίας ἀνθρώπου· πρῶτον, ὅτι ὁ κόσμος ὅλος δὲν ἠμπορεῖ νὰ καλύψῃ τὴν ἀξίαν μιᾶς καὶ μόνης ψυχῆς· καὶ δεύτερον ὅτι ἐν τῷ Χριστιανισμῷ «οὐκ ἔνι Ἕλληνην οὐδὲ Ἰουδαίον, οὐκ ἔνι δούλον οὐδὲ ἐλεύθερον, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ, βάρβαρος, Σκύθης, ἀλλὰ τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι Χριστός» (Γαλάτ. γ' 28 καὶ Κολασ. γ' 11). «Ἡ μετέπειτα ἐξέλιξις τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ—γράφει ὁ Γ. Μ. Παπαχατζῆς—διαποτισμένου ἤδη ἀπὸ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα κατέδειξεν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ διανόησις, ἔστω καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς λαμπροτέρας αὐτῆς ἀκμῆς δὲν κατεῖχε καὶ δὲν ἦτο συνεπῶς ἱκανὴ νὰ δώσῃ τίποτε ἀπὸ τὴν βαθεῖαν πίστιν, ἀπὸ τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς τὸν ἀνθρώπον, ἀπὸ τὸ ἠθικὸν μεγαλεῖον, ἀπὸ

τὴν ἀληθῆ εὐτυχίαν καὶ τὴν ἀνάτασιν καὶ τὴν ἔξαρον τῆς ψυχῆς, ἀπὸ ὅλας ἐκεῖνας τὰς ἀπαραμίλλους πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ἀξίας, τὰς ὁποίας τὸ κήρυγμα ἐδώρησεν εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀνθρωπότητα... Τὸ κλασικὸν πνεῦμα ἀδιαφορεῖ διὰ τοὺς ξένους καὶ διὰ τοὺς ὀλιγώτερον πεπαιδευμένους, τὴν δὲ δουλείαν ἀπεκδέχεται ὡς θεσμὸν ἀναγκαῖον»⁽⁴⁾.

Καὶ δὲν πρόκειται μὲν εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον νὰ ὀμιλήσωμεν διὰ τὸν χριστιανικὸν πολιτισμὸν, διὰ τὰ ἰδανικά του καὶ τὰς ἐπιτεύξεις του, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑποδηλώσωμεν ἔστω καὶ δι' ὀλίγων τὰ ἐπιτεύγματά του εἰς τὸν τομέα τῆς παιδείας ὑπὸ τὴν εὐρύτεραν αὐτῆς ἔννοιαν. Αὐτὸς ἐδημιούργησε τὴν ὀνομαστήν χριστιανικὴν φιλολογίαν ἢ τὴν καὶ ἄλλως καλουμένην ὀρθόδοξον ἑλληνικὴν Γραμματείαν. Ἐκαλλιέργησεν εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τὸν λόγον, τὸν πεζὸν καὶ τὸν ἔμμετρον.

Τὰ ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ γενικώτερον τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων εἶναι κνέον τι πλαστούρημα, ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, ἀλλ' ἐν πολλοῖς καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφήν. Ἔργα θεολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ μὲ καταπλήσσοσαν διαλεκτικὴν δύναμιν, ὀμιλητικὰ μὲ συναρπαστικὴν ρητορικὴν δεινότητα, ἐρμηνευτικὰ μὲ βαθεῖαν καὶ ἀκριβολόγον ἐρμηνείαν καὶ ἀνάλυσιν, ἱστορικὰ μὲ πιστότητα καὶ κριτικὴν δύναμιν ἀξιόλογον, λυρικά μὲ φλογεροὺς τόνους ἰσχυρῶν ἐσωτερικῶν συγκινήσεων, πολεμικὰ καὶ ἀπολογητικὰ μὲ ἐξαιρετὸν λογικὴν συνοχὴν καὶ συνέπειαν, κανονικὰ, νομικὰ, λειτουργικὰ, ἐπιστημονικὰ, παιδαγωγικὰ καὶ πλεῖστα ἄλλα ἔργα, διαποτισμένα ὅλα ἐν πολλῷ ἢ ἐν ὀλίγῳ ἀπὸ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, ἀποτελοῦν τὸν ἀπροσμέτρητον πλοῦτον τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας.

Ὁ ἔμμετρος ἐξ ἄλλου λόγος, ἡ ποίησις καὶ ἡ ὕμνογραφία, ὅπως ἄλλως τε καὶ ἡ εἰς τοὺς ἄλλους τομεῖς ἔκφρασις τῆς τέχνης, δὲν ὑστεροῦν εἰς λαμπρότητα. Ἡ ποίησις τοῦ Βυζαντίου «εἶναι ποίησις ἀξιόλογος, ζωντανὴ καὶ συγκινουσα τοὺς πιστοὺς, ἡ ἀξιολογώτερα ἐκκλησιαστικὴ καὶ

(4) Πολιτισμὸς χριστιανικὸς σελ. 4, 5.

θησκευτικὴ ποίησις, τὴν ὁποῖαν ἔχομεν... Εἰδικώτερον ὡς πρὸς ἡμᾶς ἡ βυζαντινὴ αὕτη ποίησις εἶναι ποίησις θέλγουσα καὶ συγκινοῦσα, διότι εἶναι ποίησις ὑπερλογικὴ, διὰ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνοῦμεν μὲ τὰ πέραν τῶν ὁρωμένων καὶ αἰσθητῶν, ἀναλύουσα τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ μάλιστα εἰς τὰς ὥρας τῆς ἐξάρσεώς της καὶ προσεγγίζουσα ἡμᾶς διὰ τοῦ δοξαστικοῦ της τόνου καὶ διὰ τῶν κατανυκτικῶν της προσευχῶν πρὸς τὸν δημιουργὸν τοῦ φθαρτοῦ τούτου κόσμου, πρὸς τὸν πατέρα τοῦ οὐρανοῦ, τὴν πνευματικὴν τελειώσιν καὶ κοινωνίαν πρὸς τὴν ὁποῖαν τείνομεν»⁽⁵⁾.

Συγχρόνως τὸ βυζαντινὸν πνεῦμα διέπτισε τὴν ἐκπαίδευσιν, χωρὶς νὰ ἀλλοιώσῃ οὐσιωδῶς τὴν μορφὴν αὐτῆς. Εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ Βυζαντίου ἐδιδάσκοντο, ὅπως καὶ πρότερον, οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες συγγραφεῖς, φιλόσοφοι, ρήτορες, ποιηταί, ἱστορικοί, γραμματικοί, σοφισταὶ καὶ ἄλλοι. Τὰ παιδιὰ τῶν Χριστιανῶν ἐξεπαιδεύοντο εἰς τὰ αὐτὰ σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐφοιτοῦσαν καὶ τὰ παιδιὰ τῶν ἐθνικῶν. Μόλις ἐμάνθανον ἀνάγνωσιν, ἐσυλλάβιζαν εἰς τὰ διδασκτικὰ τῆς ἐποχῆς τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου.

Καὶ ὅσον ἐπροχόρει ἡ ἡλικία των, τόσον καὶ περισσότερο ἐμελετοῦσαν τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς. Μορφωμένοι Χριστιανοὶ καὶ ἱεράρχαι εἶχαν εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν τὰ ἔργα τῶν κλασικῶν ἐθνικῶν συγγραφέων. Εἰς τὰ σχολεῖα ἐδίδασκον ἀδιακρίτως Χριστιανοὶ καὶ ἐθνικοὶ διδάσκαλοι. Ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος εἰς τὰς σχολὰς τῶν Ἀθηνῶν παρακολουθοῦν μαθήματα τῶν ἐθνικῶν διδασκάλων καὶ τοῦ Χριστιανοῦ Προαιρεσίου.

Ὁ Χρυσόστομος εἰς τὴν Ἀντιόχειαν διδάσκεται ἀπὸ Χριστιανούς διδασκάλους καὶ ἀπὸ τὸν ἐθνικὸν Λιβάνιον. Εἰς τὰς Κατηχητικὰς Σχολὰς τῆς Ἀλεξανδρείας διδάσκεται ἡ Γραφὴ καὶ ἡ θεολογία ἐκ παρὰλλήλου πρὸς τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς. Ὁ Ἀνατόλιος, ὁ μετέπειτα ἐπίσκοπος Λα-

οδικείας, ἐκλήθη κατὰ τὸ 264 ἀπὸ τοὺς συμπατριώτας του εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν νὰ καταλάβῃ τὴν ἔδραν τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας⁽⁶⁾. Ἐγινε δηλαδὴ μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ἓνα εἶδος ἀδιάστου καὶ φυσιολογικῆς ὁμώσεως, ὥστε νὰ ἀποτελεσθῇ ἡ ἑλληνοχριστιανικὴ παιδεῖα.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐμορφώθησαν τὰ ὀνομαστὰ ἑλληνοχριστιανικὰ σχολεῖα τοῦ Βυζαντίου. Ἐγρονὸς μεγίστης σημασίας—γράφει ὁ καθηγητὴς τῆς Σορβόνης Η. Ι. Μαρρου—διότι ἀνεπτύχθη οὕτω ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ κλασικισμοῦ ἓνας ἐσωτερικὸς δεσμός, τοῦ ὁποῖου τὴν στερεότητα δὲν ἤμπορεῖ παρὰ νὰ διαπιστώσῃ ὁ ἱστορικός⁽⁷⁾.

Ἐπῆρξαν βέβαια καὶ μερικοί, ὑπεράγαν αὐστηροὶ ὅπως π.χ. ὁ Τερτυλιανὸς καὶ ὁ Αὐγουστίνος, οἱ ὁποῖοι κατεφέροντο κατὰ τῆς κλασικῆς παιδείας, ὅχι ὁμῶς ὡς μορφωτικοῦ συστήματος, ἀλλ' ὡς κοσμοθεωρίας. Ὁ Μ. Βασίλειος συνιστᾷ εἰς τοὺς νέους νὰ μελετοῦν τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ἀλλὰ νὰ ἐκλέγουν ἀπὸ αὐτοὺς ὡς ἄλλαι μέλισσαι ὅ,τι καλὸν ὑπάρχει, νὰ ἀφίνουν δὲ πᾶν ὅ,τι ἐπιβλαβὲς ἢ ἀχρηστον. Ὁ δὲ Ἱερώνυμος κατακρίνει μὲν τοὺς ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι ἀφίνουν τὴν μελέτην τῆς Γραφῆς καὶ ἀσχολοῦνται μὲ τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς, τονίζει ὅμως ὅτι διὰ τὴν ἀγωγήν τῶν παιδιῶν ἀποτελεῖ πρακτικὴν ἀνάγκην ἡ μελέτη τῶν κλασικῶν. «Id quid in pueris necessitatis est, crimem in se facere voluntatis»⁽⁸⁾.

Καὶ τὸ ἐπίσης σπουδαῖον εἶναι ὅτι ἡ ἑλληνοχριστιανικὴ παιδεῖα ἐθάδισε νέους δρόμους διὰ τῶν ἱεραποστολῶν καὶ ἐπέξετάθη εἰς πολλὰ μακρυνὰ ἀλλόγλωσσα ἔθνη. Οὕτω ἤκουε κανεὶς διδασκομένην τὴν γραμματικὴν τοῦ Διονυσίου «εἰς γλώσσας τόσον διαφόρους τῆς ἑλληνικῆς, ὅπως ἦτο ἡ ἄρμενικὴ καὶ ἡ συριακὴ»⁽⁹⁾.

Αὕτη δὲ ἡ ἑλληνοχριστιανικὴ παιδεῖα

(5) Ν. Β. Τωμαδάκη. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν σελ. 128. Ἱδὲ καὶ Δ. Ζακυθηνοῦ, Βυζάντιον. Κράτος καὶ κοινωνία. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις. Ἀθήναι 1951.

(6) Εὐσεβίου Ἐκκλ. Ἱστορ. VII, 32, 6.
(7) Histoire de l' éducation dans l' antiquité. Paris 1944, σελ. 421.

(8) Ep. 21, 13, 9.

(9) Η. Μαρρου, ἔθν. ἀν. σελ. 422.

ἐκαλλιεργήθη καὶ ἀνεπύχθη καθ' ὅλους τοὺς μακροὺς αἰῶνας τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Διτηρήθη, μειωμένη βέβαια καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, διὰ τὴν φωτίσην τὸ πνεῦμα τῶν ὑποδούλων, τὴν τόνωσιν τὴν ἑλληνικὴν συνείδησιν, τὴν χαλκίωσιν στερεωτέραν τὴν ἐθνικὴν ἐνότητα, τὴν ἀνάψην τὸν πόθον τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴν προπαρασκευασίαν τοὺς ἀγῶνας τῆς ἐθνικῆς ἀναστάσεως.

Ἄλλα—ἐδῶ εἶναι τώρα τὸ παράδοξον—ἀμέσως σχεδὸν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τὸ χριστιανικὸν στοιχεῖον ἤρχισε νὰ περιορίζεται καὶ νὰ φυγαδεύεται ἀπὸ τὰ σχολεῖα. Οἱ κλασικοὶ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἐξεβλήθησαν, τὰ ἑλληνοχριστιανικὰ ἰδανικὰ ἠκρωτηριάσθησαν, διὰ τὴν μείνουσιν τάχα καθαρῶς ἑλληνικά.

Ἡ παραστορατικὴ ἐπιστήμη τῶν δύο περασμένων αἰῶνων ἀφ' ἑνός, ἡ ἀρνητικὴ ἀφ' ἑτέρου κριτικὴ καὶ ἡ ἀδίστακτος πολεμικὴ ἐκ μέρους παραδόξων «θεολόγων» κατὰ τῶν ἱερῶν κειμένων, συνώμοσαν εἰς συγκοφαντικὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ κατὰ τοῦ χριστιανικοῦ βυζαντίου. Ἐνέπνευσαν εἰς τοὺς ἀγνοοῦντας τὰ πράγματα μίαν ἐξ ὀλοκλήρου ἀδικαιολόγητον περιφρόνησιν πρὸς τὸ Βυζάντιον, πρὸς τὰ ἑλληνοχριστιανικὰ ἰδανικά καὶ πρὸς τὴν ἑλληνοχριστιανικὴν παιδείαν. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν περιφρόνησιν εἶχε δυστυχῶς ἐμποτισθῆ βαθέως καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς⁽¹⁰⁾, μαζὺ δὲ μετ' αὐτὸν καὶ μετ' αὐτὸν ἀρκετοὶ λόγιοι καὶ ἐκπαιδευτικοὶ τοῦ τόπου μας.

Καὶ ἔτσι, ὡς οἱ ἀχάριστοι λεπροὶ τῆς εὐαγγελικῆς ἰστορίας, ἐροῖψαμεν εἰς τὴν λήθην τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Βυζαντίου. Ἐλησμονήσαμεν ὅτι «ἂν ὁ ἀρχαῖος κόσμος εἶναι γὰρ μᾶς παράδοσις καὶ ὄχι ἀπλή ἱστορία, αὐτὸ τὸ χρωστᾶμε στὸ Βυζάντιον»⁽¹¹⁾.

Ἄλλὰ ὅτι ἔγινε, ἔγινε. Εἶναι καιρὸς νὰ ἐπανορθώσῃ ἡ σύγχρονος παιδεία τὸ σφάλμα τῆς. Εἶναι πλέον καιρὸς, ὕστερον ἀπὸ τὴν συνεχῶς ἀποκαλυπτομένην κατὰ τὰς ἡ-

μέρας μας δόξαν τοῦ Βυζαντίου, νὰ ἐπιναφέρωμεν εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τοὺς Χριστιανικοὺς κλασικοὺς⁽¹²⁾, τοὺς φορεῖς, ἐρημνευτὰς καὶ ἀπολογητὰς τῶν ἑλληνοχριστιανικῶν ἰδανικῶν, τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅτι ἐνεσωματώθῃ ὡς ἄρθρον εἰς τὸ Σύνταγμα πρέπει νὰ γίνῃ πραγματικότης εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑπάρχῃ πλέον αὐτὴ ἡ ἀντινομία: ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος νὰ διακηρύττωμεν ὅτι σκοπὸς τῆς στοιχειώδους καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως εἶναι ἡ ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ἀγωγή τῶν νέων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδεολογικῶν κατευθύνσεων τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἀντιθέτως πρὸς τὴν μακροαῖωνα παράδοσιν καὶ πρὸς κάθε λογικὴν, νὰ κρατῶμεν ἔξω τοῦ σχολείου τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ χριστιανικὴ φιλολογία ἐκτὸς τοῦ ὅτι θὰ διδάξῃ καὶ θὰ ἐμπνεύσῃ εἰς τὴν μαθητικῶσαν νεότητα τὰ ἀπεριορίστου θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς ἀξίας ἑλληνοχριστιανικὰ ἰδανικά, θὰ διδάξῃ ἀκόμη τὴν κλασικὴν ἀττικὴν γλῶσσαν, τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ τὴν δημώδη γλῶσσαν, καὶ θὰ μεταφέρῃ αὐτὰ φυσιολογικῶς εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους. Θὰ αἰσθητοποιήσῃ εἰς αὐτὰ τὴν ἱστορικὴν ἀδιάσπαστον συνέχαιαν τοῦ ἔθνους μας. Θὰ τοὺς ἀποκαλύψῃ ἀπὸ πρώτης πηγῆς τὰ ἐξαίρετα πολιτιστικά, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ Βυζαντίου, ἔργα, τὴν ὑψηλὴν ἰδεολογίαν καὶ τὸ πρὸς πάσας τὰς κατευθύνσεις ἀκτινοβολοῦμενον φῶς τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ Βυζαντίου. Θὰ τοὺς κάμῃ νὰ αἰσθάνωνται ἱερὰν συγκίνησιν καὶ δικαίαν υπερφάνειαν, διότι ἐγεννήθησαν Ἕλληνες καὶ Χριστιανοί.

Θὰ τοὺς χειραγωγήσῃ εἰς τὴν κατ' ἀξίαν ἐκτίμησιν τῆς βαρείας προγονικῆς κληρονομίας, καὶ θὰ τοὺς ἐμπνεύσῃ βαθεῖαν τὴν συναίσθησιν τῶν εὐθυνῶν, τὰς ὁποίας ἐπωμίζονται ὡς Ἕλληνες καὶ Χριστιανοί.

I. Θ. ΚΟΛΙΤΣΑΡΑΣ

(10) Ν. Τωμαδάκη. Οἱ Ἕλληνες καὶ αἱ φιλολογικαὶ βυζαντιναὶ σπουδαί, σελ. 12.

(11) Δ. Τερζάκη. Αἰωνιότης τοῦ Βυζαντίου. «Βῆμα», 27-5-52.

(12) Ν. Β. Τωμαδάκη. Ἡ διδασκαλία τῆς χριστιανικῆς φιλολογίας εἰς τὴν Μ. Ἐκπαίδευσιν. Προμηθεὺς 1953, σελ. 31, καὶ «Δελτίον» Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐκπαιδευτικῶν Λειτουργῶν, Ἰανουάριος 1954.

ΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ἡ θαυμαστή ἀκτινοβολία τοῦ Βυζαντινοῦ ἀρφέεται, κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν πλέον, εἰς τὸ ὅτι ὑπῆρξε ἓνα ἐργαστήριον τοῦ πνεύματος. Κατὰ τὴν ὑπερχιλιετὴ ἱστορίαν του ὑπῆρξε ἓνα θερμοκήπιον τῶν γραμμάτων, ἓνα ἐξαιρετικὸν φροντιστήριον, μέσα εἰς τὸ ὁποῖον ἀόκνως ἐκαλλιεργεῖτο τὸ ἱερόν φυτὸν τῆς παιδείας. Βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες, κληρικοὶ καὶ μοναχοί, διδάσκαλοι καὶ διδασκόμενοι συνηγωνίζοντο εἰς τὴν σουδὴν καὶ τὴν μελέτην. Ἄλλ' ἐπὶ κεφαλῆς ὅλης αὐτῆς τῆς φιλομούσου παρατάξεως ἦσαν αἱ μεγάλοι μορφαὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτοὶ ἦσαν οἱ σκαπανεῖς κάθε ἐκπαιδευτικῆς κινήσεως καὶ κάθε πνευματικῆς προσπαθείας, ἀκούραστοι διδάσκαλοι καὶ συγχρόνως πολυγραφώτατοι συγγραφεῖς, ἀληθινοὶ ἀνθρωπισταὶ καὶ πραγματικοὶ ἐγκυκλοπαιδισταί. Αὐτοὶ διεμόρφωσαν τὸν ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμόν. Ὅπως ἔγραφεν ὁ σοφὸς Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρῦσανθος Φιλίππιδης, «οἱ Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐγκεντρίζουν τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν εἰς τὴν καλλιέλιον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας». Τὰ συγγράμματά των, κατὰ τὸν κορυφαῖον ἱστορικὸν τῆς Ἀγγλίας Μακώλεϋ, εἶναι «τοῦλάχιστον ἐφάμιλλα πρὸς ὅλην τὴν ὑπάρχουσαν φιλολογίαν τῆς καλύτερας ἐποχῆς τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τοῦ Ἀριστοτέλους».

★

Πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημον ἀναγνώρισιν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀρχίζει ἡ φάλαγξ τῶν λογίων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ Ἀπολογηταὶ τοῦ Β' αἰῶνος εἶναι οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ λόγοι. Οἱ Ἀθηναῖοι φιλόσοφοι Ἀριστείδης καὶ Ἀθηναγόρας⁽¹⁾ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὁ Τατιανὸς καὶ

ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὑπῆρξαν μορφαὶ περισσότερον κλασικαὶ ἀπὸ τοὺς εἰδωλολάτρας λογίους τῆς ἰδίας περιόδου καὶ κάτοχοι τῆς ἑλληνικῆς σοφίας. Ὁμοίως καὶ ὁ Ἰουστίνος, ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, εἶχε μελετήσει τοὺς Στωϊκοὺς, Πυθαγορείους, Περιπατητικοὺς καὶ Πλατωνικοὺς καὶ ἀνεδείχθη πολὺ περισσότερον φιλόσοφος ἀπὸ τὸν σύγχρονόν του Μάρκον Αὐρήλιον, ὁ ὁποῖος ἔγινε δῆμος τοιοῦτου ἀνδρός. Ὁ Ἰουστίνος, ἔργῳ καὶ λόγῳ, ἐθεώρει τὸν Χριστιανισμόν ὡς τὴν «μόνην φιλοσοφίαν ἀσφαλῆ τε καὶ σύμφυτον». Εἶναι δὲ ἰδιαίτερος χαρακτηριστικὸν ὅτι καὶ ὡς χριστιανὸς ἐξηκολούθει νὰ φέρῃ τὸν φιλοσοφικὸν τρίβωνα. Τὸ παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ Ἰουστίνου μᾶς ἐνθυμίζει τὸν σοφὸν Ἕλληνα ἐπίσκοπον Ρώμης Ἰππόλυτον (τῆς ἰδίας περίπου ἐποχῆς)⁽²⁾, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἐφοροῦσε φιλοσοφικὸν τρίβωνα, ὅπως παριστάνεται εἰς τὸν ἀρχαιότατον ἀνδριάντα του. Ὁ ἀνδριᾶς αὐτός—τὸ ἀρχαιότερον μαρμαρίνον ἀγαλμα τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς—εὐρίσκειται σήμερον εἰς τὸ Λατερανὸν Μουσεῖον τῆς Ρώμης καὶ εἶναι τρανὸν μνημεῖον τῆς συναδελφώσεως θρησκείας καὶ φιλοσοφίας. Δι' αὐτοῦ καὶ «οἱ λίθοι κεκράξονται» πόσον χονδροειδὲς ὑπῆρξε τὸ ψεῦδος περὶ δῆθεν ἐχθρότητος τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὰ γράμματα.

Ἄλλ' ἐὰν θέλωμεν περισσοτέρας ἀποδείξεις περὶ τῆς παιδευτικῆς δράσεως τῶν πρώτων Χριστιανῶν, πρέπει νὰ κατέλθωμεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Ἐδῶ, κατὰ τὰ τέλη τοῦ Β' αἰῶνος, λαμβάνει χώραν ἓνα σημαντικὸν γεγονός, ἓνας σταθμὸς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς παιδείας. Ἡ κατηχητικὴ σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας μὲ διδασκάλους τὸν Πάνταινον καὶ κατὸ

(1) Ὁ Ἀθηναγόρας εἰς τὰ ἔργα του μνημονεύει χωρὶς τοῦ Ὁρφέως, Ὁμήρου, Ἡσιόδου, Ἡροδότου, Πινδάρου, Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου, Ἐμπεδοκλέους, Πλάτωνος, Καλλιμάχου καὶ ἄλλων.

(2) Εἰς τὸ σύγγραμμά του: «Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἔλεγχος» ἐξετάζει τὰς διδασκαλίας εἴκοσι Ἑλλήνων φιλοσόφων.

πιν τὸν Κλήμεντα διαμορφώνεται εἰς ἀνωτέραν, θεολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν σχολήν. Τὴν εὐρύτητα τῶν δύο αὐτῶν ἀνδρῶν ἀντιλαμβάνομεθα, ἐὰν ἐνθυμηθῶμεν πῶς ἐξακροχίτηεν ὁ Κλήμης τὴν φιλοσοφίαν: τὴν ἐθεώρει ἔργον τῆς θείας προνοίας, δῶρον δοθὲν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ συγχρόνως παιδαγωγὸν εἰς Χριστόν. Ὀλίγον ἀργότερον ἀναλαμβάνει τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς ὁ μεγαλοφυῆς Ὁριγένης, ὁ ὁποῖος κατὰ μὲν τοὺς παρολόγους εἶναι ἐκ τῶν παλυγραφωτέρων συγγραφέων τῆς παγκοσμίου φιλολογίας, κατὰ δὲ τὸν Ἄγγλον φιλόσοφον καὶ ἱστορικὸν Chr. Dawson, εἶναι ὁ μεγαλύτερος στοχαστὴς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Εἰς τὸ μεγάλο ἐκεῖνο πνευματικὸν κέντρον ἐδίδασκεν ὁ χαλκέντερος Ὁριγένης ἐκτὸς τῆς θεολογίας τὰ ἐγκύκλια μαθήματα, διαλεκτικὴν, ρητορικὴν, φυσικὴν, ἀστρονομίαν, γεωμετρίαν καὶ φιλοσοφίαν, ὅχι μόνον πρὸς Χριστιανούς, ἀλλὰ καὶ πρὸς Ἰουδαίους καὶ ἔθνικοὺς. Κατὰ τί ἄρα γε διέφερε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Πλάτωνος ἢ περιφνημοῦ ἐκεῖνη σχολή; Καὶ σημειωτέον ὅτι ἡ σχολή δὲν ἤκμασε μόνον ἐπὶ Ὁριγένης. Καὶ οἱ κατόπιν διευθύνται τῆς διεκρίθησαν, ὅπως ὁ Ἡρακλῆς, ὁ Διονύσιος, ὁ Θεόγνωστος, ὁ Πιέριος, ὁ Πέτρος. Ἐξ αὐτῶν ὁ Διονύσιος καὶ ὁ Πέτρος, ἐχρημάτισαν καὶ ἐπίσκοποι Ἀλεξανδρείας. Ἀπὸ τὴν καθηγητικὴν ἔδραν ἀνῆλθον εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον. Χαρακτηριστικὴ μετὰθεσις ποῦ θὰ τὴν ἴδωμεν πολλάκις κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἀξίζει νὰ ἀναφέρωμεν ἕνα ἀκόμη διάσημον ἐκπρόσωπον τῆς Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς: τὸν Ἀίδυμον τὸν τυφλόν. Ἦτο τυφλός. Καὶ ὁμως ὑπῆρξεν ἐκ τῶν σοφωτέρων ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς του. Τυφλὸς καὶ ὁμως μέσα του κατῴκει «παντοδαπὴ σοφία, ποιηταί τε καὶ ρήτορες, ἀστρονομία τε καὶ γεωμετρία καὶ ἀριθμοὶ καὶ δόξαι φιλοσόφων» (Σωζόμενος). Πόσα φανερῶνει ὁ λιτὸς αὐτὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἱστορικοῦ!

Ὡς πρὸς τοὺς μαθητὰς τῶν Ἀλεξανδρινῶν διδασκάλων ἀρκεῖ νὰ ἐνθυμηθῶμεν δύο μαθητὰς τοῦ Ὁριγένης: τὸν Νεοκαισαρείας Γρηγόριον, ὁ ὁποῖος ἐγνώρι-

ζε ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν φιλολογίαν, ρητορικὴν καὶ νομικὴν, καθὼς καὶ τὴν Ἡραΐδα—διότι καὶ γυναῖκες ἦσαν μαθήτριαι τοῦ μεγάλου σοφοῦ. Καὶ ταῦτα πρὸ 17 αἰῶνων, πολὺ πρὶν διδάξῃ «τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκας» ὁ μοντέρνος φρεμινισμός.

★

Ὅλα αὐτὰ ἐγένοντο πρὶν ἀπὸ τὸν χρυσοῦν αἰῶνα τοῦ Χριστιανισμοῦ, προτοῦ νὰ λάμψουν οἱ μεγάλοι «φροστῆρες τῆς τρισηλίου θεότητος, οἱ τὴν οἰκουμένην ἀκτίσι δογμάτων θεῶν πυρσεύσαντες». Αὐτοὶ ἀνεδείχθησαν οἱ κατ' ἐξοχὴν διδάσκαλοι, οἱ κατ' ἐξοχὴν σοφοί, οἱ πνευματικοὶ ποδηγῆται τοῦ ἔθνους καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὴν σοφίαν δὲν τοὺς συνηγωνίζετο κανεὶς. Ὅπως τονίζει ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος, «οἱ Βασιλείοι, οἱ Γρηγόριοι καὶ οἱ Χρυσόστομοι ὑπερέβαλον κατὰ τὴν εὐγλωττίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην ἅπαντας τοὺς ἔτι σωζομένους ἔθνικοὺς σοφιστὰς καὶ αὐτοὺς τοὺς μέχρι Πλουτάρχου προκατόχους αὐτῶν, ἀποτελέσαντες ἐποχὴν λόγου νέαν, μεγάλην καὶ ἔνδοξον διὰ τὸ ἀνθρώπινον γένος» (Β' τόμος, Β' μέρος, σελ. 176).

Μετὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιον, τὸν «διαλεκτικὸν τῶν μυστηρίων» κατὰ τὸν Villemain, ὁ Μ. Βασιλείος «ἀνεδείχθη ὁ κυριῶς διδάσκαλος τοῦ ἡμετέρου γένους» κατὰ τὸν καθηγητὴν Φ. Κουκουλέν. Ὅχι μόνον διότι ἐπὶ τετραετίαν ἐσπούδασε εἰς τὰς Ἀθήνας ρητορικὴν, γραμματικὴν, φιλοσοφίαν, ἀστρονομίαν, γεωμετρίαν καὶ ἱατρικὴν. Ὅχι τόσον διότι ἐχρημάτισε διδάσκαλος τῆς ρητορικῆς εἰς τὴν Καισαρείαν. Ἀλλὰ κυριῶς διότι ἀφομοίωσε τοὺς θησαυροὺς αὐτοῦς τῆς παιδείας καὶ τοὺς προσέφερε ὡς τροφήν εἰς τὸν ἑλληνισμόν. Εἰς τὴν περιφνημον πραγματείαν του «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων», ὅπου ἀποδεικνύεται κάτοχος τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, συνιστᾷ εἰς τοὺς ἀνεπιμύους του, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς νέους γενικῶς, τὴν μελέτην τῆς κλασικῆς φιλολογίας καὶ φιλοσοφίας μετὰ προσοχῆς, ὥστε ἐξ αὐτῆς «ἴδον χρήσιμον καρπωσάμενον, τὸ βλαβερόν φυλαξόμεθα». Ἡ εὐρεία μόρφωσις τοῦ Βασιλείου καὶ ἡ φιλολογικὴ του δύναμις φαίνεται καὶ εἰς

τὰς ὁμιλίας του, ἰδίως τὰς ἀναφερομένας «Εἰς τὴν Ἑξάήμερον». «Ὅποια φροντίς, παρατηρεῖ ὁ Παπαρρηγόπουλος, ἵνα καταδείξῃ ἀπανταχοῦ τὸν Θεὸν ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ· ὅποια φαντασία μετάρσιος ἅμα καὶ περιπαθῆς, ἵνα ὑψωθῇ μέχρι τῆς ἀγαθότητος τοῦ πλάστου· ὅποια λεπτότης καὶ εὐαισθησία περὶ τὴν ἔκφρασιν ἵνα καταστήσῃ τὴν ἀγαθότητα ἐκείνην καταληπτὴν καὶ ἀγαπητὴν!» Καὶ θαυμάζει ἀκόμη ὁ ἔθνικός μας ἱστορικός, διότι τὰ ὑψηλὰ ἐκεῖνα κηρύγματα ἠκούοντο εὐχαρίστως ἀπὸ τεχνίτας ἀπλοῦς καὶ ἐργάτας ἡμεροβίους, «οἵτινες συνεκινούντο ὑπὸ τοιούτων διδασκῶν ἐπικροτοῦντες καὶ θαυμάζοντες» (Β' τόμ., Β' μέρ., σελ. 181).

Ἐδῶ εἶναι τὸ θαυμαστόν. Κηρύγματα, τὰ ὅποια κατὰ τὸν τιτᾶνα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας Βιλαμόβιτς «δὲν θὰ ἐδίσταζον νὰ ὑπογράψουν καὶ οἱ κράτιστοι τῶν Ἀθηνῶν ῥήτορες», τὰ παρηκολούθουν ἀπλήστως οἱ ἀπλοῖκοι κάτοικοι τῆς Καππαδοκίας. Ἐδῶ φαίνεται τὸ μεγαλεῖον τοῦ μεγάλου διδασκάλου τοῦ ἑλληνισμοῦ: ὑπῆρξεν οὐρανοφάντωρ καὶ συγχρόνως «τὰ τῶν ἀνθρώπων ἦθη κατεκόσμησε». Τὸ παιδευτικὸν του ἰδεώδες ὑπῆρξεν ὑψιστον καὶ συγχρόνως προσοικτον εἰς τοὺς πολλούς. Δι' αὐτὸ καὶ ὁ τελευταῖος Ἕλληνας τὸν βλέπει νὰ κρατᾷ «εἰκόνα καὶ χαρτί, χαρτί καὶ καλαμάρι».

Διὰ τὸ ζήτημα τῆς παιδείας πῶς ἦτο δυνατόν νὰ ἔχῃ διαφορετικὴν ἀντίληψιν καὶ ὁ ἀδελφικὸς φίλος τοῦ Βασιλείου Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός; Μήπως δὲν ἐσπούδασαν μαζὺ ἐπὶ μίαν περίπτωσι πενταετίαν εἰς τὰς «χρυσὰς» Ἀθήνας; Ἐκεῖ δὲν τὸν παρεκάλεσαν οἱ συσπουδασταὶ του νὰ δεχθῇ ἔδραν σοφιστικῆς, διὰ νὰ τοὺς διδάσκῃ, ἐπειδὴ τόσοσποῦν τὸν ἐθαύμαζαν; Δὲν εἶναι παράδοξον λοιπὸν ὅτι ἕνας τέτοιος σοφός, ὅπως ὁ Γρηγόριος, ἐφρόνει ὅτι τὸ πρῶτον τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν εἶναι ἡ παιδεία, ἀλλὰ καὶ ἡ προχριστιανικὴ ὄχι μόνον ἢ εὐγενεστέρα χριστιανικὴ, τὴν ὅποια πολλοὶ χριστιανοὶ ἀπέκρουον ὡς ἐπίβουλον καὶ σφαλερὰν ἀπὸ ἀπομακρύνουσαν τοῦ Θεοῦ⁽³⁾, κακῶς ἐκτιμῶντες τὰ

πράγματα.

Ἀπόδειξις τὰ ἔργα του. Τόσον τὰ τετρακόσια ποιήματά του, ὅσον καὶ οἱ λόγοι του καὶ αἱ ἐπιστολαὶ του εἶναι φιλολογικὰ ἀριστουργήματα. Μερικοὶ τὸν θεωροῦν ἀνώτερον καὶ ἀπὸ τὸν Δημοσθένη. Ἄλλοι θαυμάζοντες τὰ ρητορικά του σχήματα καὶ τὴν ρυθμικὴν ἁρμονίαν τῶν λόγων του τὸν ἀποκαλοῦν «τὸν ἑλληνικώτατον τῶν Ἑλλήνων». Ὁ μέγας φιλόλογος Norden ἔμεινε ἐκπληκτος ἐμπρὸς εἰς τὴν μαγευτικὴν ἁρμονίαν τῶν λόγων του. «Κανεὶς δὲν ἐξέφρασε, γράφει, ὅλους τοὺς τόνους τοῦ φλογεροῦ πάθους μὲ τόσην μαεστρίαν εἰς γλῶσσαν, ἐξ ἴσου ἰσχυράν, εἴτε πρόκειται διὰ τὸν νεκρὸν ἀποστάτην, τὸν παλαιὸν νεανικὸν του φίλον, εἴτε διὰ νὰ ἐγκωμιάσῃ τὸν Βασίλειον, εἴτε διὰ νὰ ἀπευθίνη ἕνα ὕστατον χαιρεῖ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν εἰς στιγμήν ἀπειλουμένην ταραχῆς, εἴτε διὰ νὰ διηγηθῇ εἰς στίχους ἐσωτερικοὺς καὶ τρυφεροὺς τὰς ἰδικὰς του ἀμαρτίας καὶ ἀναζητήσεις καὶ ἐπιτυχίας, εἴτε διὰ νὰ ὑμνήσῃ κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτὰς εἰς ὑμνολογικὸν τόνον—ὡσὰν μυσταγωγὸς ἐν μέσῳ τοῦ χοροῦ τῶν μυστῶν του—τὸν Ἰησοῦν του»⁽⁴⁾.

Διὰ τὴν ἀπαράμιλλον ρητορείαν τοῦ Γρηγορίου γράφει καὶ ὁ Ἄλ. Μαλίν: «Πεπρωτισμένος, ὡς ἦτο, διὰ πλουσίας φαντασίας, ἐπιχέει ταύτην ἐφ' ὅλων τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ὕφους καὶ ἐπὶ τοῦ λεξιλογίου μάλιστα. Ὁ Γρηγόριος εἶναι ἀληθῆς ποιητῆς· αἰσθάνεται, βλέπει, δημιουργεῖ, αἱ δὲ εἰκόνες διέρχονται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ μετὰ καταπληκτικῆς ἀκρίτητος, ὥστε πολλὰκις εὐρίσκειται εἰς ἀμύχαναν νὰ ἐκλέξῃ ἐκ τῆς πληθώρας αὐτῶν». Ἐξ ἄλλου ὁ περιώνυμος φυσιοδίφης Ἀλέξ. Humboldt εἰς τὸ μέγα ἔργον του «Κόσμος» παρέλαβε ὡραίας περιγραφὰς τῆς φύσεως ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ γλαφυ-

νοῦν ἐχόντων, παιδευσιν τῶν παρ' ἡμῶν ἀγαθῶν εἶναι τὸ πρῶτον· οὐ ταύτην μόνον τὴν εὐγενεστέραν καὶ ἡμετέραν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἕξωθεν, ἣν πολλοὶ χριστιανῶν διαπύουσιν ὡς ἐπίβουλον καὶ σφαλερὰν, τοῦ Θεοῦ πόρρω βάλλουσιν, κακῶς εἰδότες... Οὐκοῦν ἀτιμαστέον τὴν παιδευσιν, ὅτι τοῦτο δοκεῖ τισι».

(4) E. Norden, Die Antike Kunstprosa, II Band, s. 558, Leipzig 1898.

(3) «Οἱμοὶ δὲ πᾶσιν ἀνομολογεῖσθαι τῶν

ροῦ αὐτοῦ ἀτυκιστοῦ. Τέλος ὁ βυζαντινολόγος Βασίλειος γράφει διὰ μερικά ποιήματά του ὅτι «θὰ ἤξιζε νὰ συγκαταλεγοῦν μεταξὺ τῶν ὠραιότερων ἔργων τῆς παγκοσμίου φιλολογίας».

Ὡς πρὸς δὲ τὸν Χρυσόστομον, ἀρκεῖ νὰ ἐνθυμηθῶμεν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τοῦ ἔδωκε τὸ χαρακτηριστικώτατον αὐτὸ ἐπίθετον, ἐνῶ ὁ Ζαμπέλιος τὸν ὀνομάζει «θεμέλιον λίθον τοῦ κοινοῦ ἑλληνισμοῦ». Πράγματι ὁ Χρυσόστομος ἐδίδαξε καὶ ἐφώτισε μὲ τὴν ἀνωτέραν σοφίαν του καὶ μὲ τὴν φλόγα τῆς καρδίας του ὅσον οὐδεὶς ἄλλος εἰς τὸν κόσμον. Καὶ τὸ σπουδαιότερον, ὅπως γράφει ὁ ρωμαιοκαθολικὸς θεολόγος Chr. Baur, «ἐξακολουθεῖ διὰ τῶν συγγραμμάτων του εἶναι ζῶν καὶ μέχρι σήμερον, ὁ δὲ ἄμβων τῆς Ἀντιοχείας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπεξετάθη εἰς παγκόσμιον ἄμβωνα καὶ ὅπως οἱ Ἀπόστολοι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς, οὕτω καὶ αὐτὸς λαλεῖ μέχρι σήμερον πρὸς πάντας τοὺς λαοὺς τῆ ἰδία ἐκάστῳ αὐτῶν διαλέκτῳ».

Ἐὰν ἐπιχειρήσωμεν νὰ παρουσιάσωμεν τὸν πνευματικὸν πλοῦτον αὐτοῦ τοῦ γίγαντος, θὰ πάθωμεν ἐκεῖνο τὸ ὅποιον σημειώνει ὁ Villemain. «Εἶναι τὸ αὐτὸ ὡς νὰ ἀφηροῦμεν λαθραίως τετραγώνια τινὰ μαρμάρια ἐκ τῆς ἁγίας Σοφίας, ὡς ὁ ἄγγελος περιηγητῆς ὁ κλέπτων τοὺς λίθους τοῦ Παρθενῶνος. Ἀλλὰ πῶς νὰ παραστήσωμεν ὀλόκληρον τὸ οἰκοδόμημα, τὴν λάμπην τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τὴν εὐφρίαν τοῦ ἔξοχου τούτου ρήτορος, ὅστις ἔσωξε τὴν Ἀντιόχειαν, ἀφώπλιξε τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν βαρβάρων, ἐφαίνετο ἀνεγείρων τὸ καταπεπιωκὸς κράτος καὶ ἀπέθνησεν ἐν ἔξορίᾳ! Ποῦ νὰ ἀνεύρωμεν τὰς μεγάλας ταύτας εἰκόνας!»

★

Ἔτσι μὲ τὴν γραφίδα καὶ μὲ τὴν ρητορείαν, μὲ τὸν πλοῦτον τῆς σοφίας καὶ μὲ τὴν μορφωτικὴν τῶν δρᾶσιν οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι ὄχι ἀπλῶς ἐφώτισαν τὴν ἐποχὴν, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐπιγραμματοικὴν φράσιν τοῦ Παπαρηγοποῦλου «ἀπετέλεσαν ἐποχὴν λόγου νέαν, μεγάλην καὶ ἐνδοξον διὰ τὸ ἀνθρώπινον γένος». Ἐδημιούργησαν, ἄς εἴπωμεν, σχολὴν, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν

πλήθος ἄλλων. Καὶ ἰδοὺ, κατὰ τὸν ἴδιον αὐτὸν τέταρτον αἰῶνα τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ θαύματος τὸ ἐξαιρετὸν τρίπτυχον τῶν μεγάλων Πατέρων τὸ πλαισιώνουν πολλοὶ ἄλλοι μορφωμένοι ἱεράρχαι, ἀστέρες καὶ αὐτοὶ πολύφωτοι τοῦ νοητοῦ στερεώματος, οἱ ὅποιοι συνδυάζουν τὸ χριστιανικὸν καὶ τὸ ἑλληνικὸν φῶς. Ἐπίσκοποι μικρῶν περιοχῶν ἦσαν πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, καὶ ὅμως ἐστολίζοντο ἀπὸ μίαν ἐξαιρετὸν μόρφωσιν. Οὕτω ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ἀδελφὸς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἦτο κάτοχος βαθείας φιλοσοφικῆς μορφώσεως. Μὲ τὸ ἔργον του ἀσχολεῖται σήμερον ὁ μεγαλύτερος φιλόλογος τῆς ἐποχῆς μας, ὁ Jäger. Ὁ Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου καὶ ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας εἶχαν χρηματίσει μαθηταὶ τοῦ Λιβανίου, ὁ πρῶτος μάλιστα καὶ συνήγορος ἐν Κων/πόλει. Ὁ Βασίλειος Ἀγκύρας ἦτο ἱατρός καὶ ρήτωρ. Ρήτωρ ἐπίσης ἦτο καὶ ὁ Ἀστέριος Ἀμασειας, καὶ κάτοχος τῆς κλασικῆς παιδείας. Τοιοῦτος ἦτο καὶ ὁ Μεθόδιος Ὀλύμπου, ὁ ὅποιος ἔγραψε τὸ «Συμπόσιον τῶν δέκα παρθένων» κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ πλατωνικοῦ συμποσίου. Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας ἐφρόντισε διὰ τὸν πλουτισμὸν τῆς βιβλιοθήκης τῆς πόλεώς του, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἰδρῦσει ὁ διδάσκαλός του Πάμφιλος, μὲ 3000 τόμους. Ὁ Ἐπιφάνιος Κύπρου ἐγνώριζε πέντε γλώσσας (ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς τὴν συριακὴν, ἑβραϊκὴν, κοπτικὴν καὶ λατινικὴν) καὶ ἦτο πολυμαθέστατος. Ὁ Σεραπίων Θμουέως λόγω τῆς ἐξαιρέτου μορφώσεώς του ὀνομάσθη σχολαστικός. Μεγάλως μύστης τῆς φιλοσοφίας ἦτο καὶ ὁ Νεμέσιος Ἐμέσης, ὁ ὅποιος εἰς τὸ σίγγραμμά του περὶ φύσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀναπτύσσει σπανίαν διὰ τὴν ἐποχὴν του γνώσιν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ ἐξετάζει τὰ φιλοσοφικὰ ζητήματα μεθ' ἱκανῆς ἀκριβείας καὶ εὐχερείας (Ἰ. Χούβερ).

Πολὺν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Ἀπολλιναρίου Λαοδικείας. Βαθὺς γνώστης τῆς φιλολογίας, φιλοσοφίας καὶ ρητορικῆς, ἐγίνε διδάσκαλος τῆς ρητορικῆς, ἔγραψε δὲ τὰ εὐαγγέλια εἰς ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐν μορφῇ πλατωνικῶν διαλόγων, καθὼς καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Π. Διαθήκης καὶ τοὺς ψαλμοὺς εἰς ἡρωϊκὸν

μέτρον. Ἐπίσης ἔγραψε κωμωδίας, τραγωδίας καὶ λυρικά ποιήματα γραφικῶν ὑποθέσεων, τὰ ὁποῖα ἔψαλλον ἄνδρες κατὰ τὸν πότον καὶ τὴν ἐργασίαν καὶ γυναῖκες ὑφαίνουσαι (Σωζόμενος). Ἔτσι τὰ ὑψηλότερα προϊόντα μᾶς ἐκλεκτῆς λογοτεχνίας ἔμπαιναν εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν καὶ ὁ βίος ἐξυμνόνητο μὲ τὴν σοφίαν καὶ τὴν ποίησιν. Ἐὰν αὐτὸ δὲν εἶναι πολιτισμός, τότε τί εἶναι πολιτισμός; Που ἄλλου ἠκούσθη, αἱ ὑφάντρια νὰ ψάλλουν κλασικὰ ποιήματα καὶ οἱ ἐργάται νὰ ἀκούουν ὁμιλίας ὡσάν ἐκείνας τοῦ Μ. Βασιλείου εἰς τὴν Ἑξαήμερον;

Ὁ ποιητὴς Ἀπολλινάριος μᾶς ἐνθυμίζει τὸν ἄλλον ποιητὴν-ἐπίσκοπον, τὸν Συνέσιον Πτολεμαῖδος, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ὑψηλὴν του ποίησιν καὶ τὴν ἀνωτέραν του φιλοσοφίαν μᾶς μεταφέρει εἰς ἀρχαίας πλατωνικὰς ἐποχάς. Φιλόσοφος ἱερωμένος καὶ φιλόσοφος ἱερεὺς ταυτοσπεκαλεῖτο. Καὶ ἦτο πράγματι τοιοῦτος. Ἦτο ἀκόμη καὶ ἀστρονόμος, ἐφευρέτης εἰδικοῦ ἀστρονομικοῦ ὄργάνου, τοῦ ἀστρολαβίου. Ἄλλ' ἦτο πρὸ πάντων ποιητὴς. Ἴδου τί γράφει διὰ τοὺς ὕμνους τοῦ ὀ. Κ. Παπαρηγόπουλος: «Κατὰ τὸν Οὐλλεμαῖνον, ἀναγινώσκων αὐτούς (τοὺς ὕμνους) γεγραμμένους, διὰ στίχων ἀνακαλούντων τὴν κομψότητα καὶ τὴν ἀρμονίαν τοῦ Ἀνακρέοντος, αἰσθάνεσαι ὅτι ὁ γράφων εἶναι μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος καὶ μιμητὴς τῶν ἀρχαίων τῆς Ἑλλάδος ποιητῶν, ἀλλὰ μεταφυσικὴ τις καὶ θρησκευτικὴ χροιά, ἣτις εἶναι ἡ ποίησις τῆς διανοίας, περιποιεῖ εἰς τὰς μολπὰς ἐκείνας χάριν πρωτότυπον, ἣς ἄνευ ἡ μεγαλοφυΐα δὲν ὑπάρχει... Ὁ πρῶτος μάλιστα τῶν ὕμνων περὶ ὧν ὁ λόγος ἀποπνέει ἐκ διαλειμμάτων τὸσαυτὴν μελαγχολίαν καὶ ἐκφέρει ἐνίοτε πόθους τοσοῦτο παρεμφερεῖς πρὸς τὴν ὑψηλοτάτην τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων λυρικὴν ποίησιν, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ παραθέσωμεν ἐνταῦθα δόκλῃρον σχεδὸν αὐτοῦ τὸ κείμενον, ἵνα ἀποδείχθῃ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους παρήχθησαν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ἔτητινὰ τὰ ὁποῖα οἱ γνησιώτεροι λάτρεις τοῦ ἀρχαίου Ἑλικῶνος καὶ τῆς νεωτέρας εὐρωπαϊκῆς ποιήσεως δύνανται εὐχαριστίως νὰ ἀναγνώσωσι» (τόμ Β', μέρ. Β', σελ.

215).

Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀστέρια κυκλώνουν τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας κατὰ τὸν περικληθῆ δ' αἰῶνα. Αὐτοὶ οἱ σοφοὶ ποιμαίνουσι τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ. Ἰατροὶ καὶ ἀστρονόμοι, φιλόσοφοι καὶ ποιηταί, ἀληθινὰ μορφωμένοι ἄνθρωποι ἀνέρχονται εἰς τοὺς ἐπισκοπικοὺς θρόνους, διὰ νὰ συνεχίσουν ἀπὸ ἐκεῖ τὸ παιδευτικὸν καὶ φωτιστικὸν τῶν ἔργων. Ἴσως θὰ ἦτο ἀρκετὴ ἡ ἀναφερθεῖσα δωδεκάς—ἐκτὸς τῆς τριάδος τῶν μεγάλων φωστῆρων—διὰ νὰ τὸ ἀποδείξῃ αὐτὸ.

Ἄλλ' ἄς προχωρήσωμεν. Καὶ κατὰ τοὺς κατόπιν αἰῶνας, ἂν καὶ δὲν συνεχίζεται ἡ ἀκμὴ, ἐν τούτοις δὲν ἔλλειψαν τὰ φωτεινὰ μετέωρα. Κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θεοδοῦρητον, τοῦ ὁποῖου εἶναι καταπληκτικαὶ αἱ ἐγκυκλοπαιδικαὶ γνώσεις, λάμπει ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας. Εἶναι γνωστὸς ὡς δογματικὸς. Ἄλλα δὲν ὑπέστησε καὶ εἰς τὴν γενικωτέραν μόρφωσιν. Κατὰ τὸν Χρυσόστομον Παπαδόπουλον ἦτο κάτοχος ἀμυθῆτου θησαυροῦ σοφίας, ὅστις πλουσίως φανερόνεται εἰς τὰ ἔργα του καὶ τοὺς λόγους του. Ἄρκει νὰ σημειωθῇ ὅτι μόνον εἰς τὸ κατὰ Ἰουλιανοῦ σύγγραμμά του παραπέμπει εἰς 60 ἔθνικους συγγραφεῖς. Καὶ εἰς ἄλλα ἔργα του συνεχῶς παραπέμπει εἰς τὸν Ὅμηρον καὶ τοὺς λοιποὺς Ἕλληνας ποιητάς, ἂν καὶ ἐκ ταπεινοφροσύνης λέγει ὅτι δὲν κάμνει «ἐπίδειξιν εὐγλωττίας», ἀλλ' ἀποβλέπει εἰς τὴν οἰκοδομίην. Ἐπίσης ἦτο γνώστης τῆς ἀστρονομίας, καὶ τῶν μαθηματικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, τὰς ἀπεράντους δὲ αὐτὰς γνώσεις του ἐχρησιμοποίησεν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Καὶ δὲν διέπρεπον μόνον οἱ ἐπίσκοποι διὰ τὴν εὐρείαν μόρφωσίν των καὶ διὰ τὴν παιδευτικὴν των δρασίν. Καὶ ἱερεῖς καὶ μοναχοὶ καὶ λαϊκοὶ ἐκαλλιέργουν τὰ γράμματα μὲ περισσὴν ἀγάπην. Οὕτω κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα ὁ Προκόπιος ὁ Γαζαῖος, διδάσκαλος τῆς ἐν Γάζῃ ἀκμαζούσης ρητορικῆς σχολῆς, ὁ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε τοὺς ἀριστοτελικούς ὀρισμοὺς εἰς τὴν θεολογίαν, ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς, ὁ ὁποῖος εἶχε χρηματίσει γραμματεὺς τοῦ βασιλέως, ὁ Ζαχαρίας ὁ Μυτι-

λήνης, ὁ ἐπονομαζόμενος σχολαστικὸς ἢ ρήτωρ, ὁ ὁποῖος εἶχε σπουδάσει εἰς τὴν νομικὴν σχολὴν τῆς Βηρουτοῦ, ὁ Εὐάγριος καὶ ὁ Ἰωάννης οἱ ἐπονομασθέντες διὰ τὴν σοφίαν τῶν σχολαστικῶν, ἀμφότεροι συνήγοροι ἐν Ἀντιοχείᾳ, οἱ δύο κορυφαῖοι ποιηταὶ Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων καὶ Ρωμαῖνός ὁ Μελωδός, ὁ διάκονος καὶ ποιητὴς Γεώργιος Πισίδης καὶ τῶσοι ἄλλοι.

Ἡ περίοδος αὐτὴ κλείει μὲ τὸν Ἰωάννην Δαμασκηνόν, τὸν τελευταῖον μεγάλον δογματικὸν τῶν πρώτων αἰώνων, ὁ ὁποῖος εἶχε διδαχθῆ ἀπὸ τὸν διδάσκαλόν του Κοσμῶν ὄχι μόνον θεολογίαν, ἀλλὰ καὶ ρητορικὴν καὶ διαλεκτικὴν καὶ φυσικὴν καὶ ἀριθμητικὴν καὶ γεωμετρίαν καὶ ἀστρονομίαν καὶ μουσικὴν. Ὡς στοχαστὴς ὁ Δαμασκηνὸς ὀνομάσθη πατὴρ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας. Ὡς ποιητὴς δὲ ὡς ἐξῆς κρίνεται ἀπὸ τὸν Ρῶσον ἱστορικὸν Βασίλειον: «Κάτω ἀπὸ τὴν πένναν του οἱ ὕμνοι τῆς Ἐκκλησίας ἔφθασαν εἰς τὸ ἀπόγειον τῆς ἐξελίξεώς των καὶ τῆς ὡραιότητός των».

Αὐτοὶ λοιπὸν ἦσαν οἱ στενοκέφαλοι καλόγηροι τοῦ Μεσαίωνα!... Αὐτοὶ ποὺ ἐγνώριζαν φιλοσοφίαν καὶ ἐκαλλιεργοῦσαν τὴν ρητορικὴν καὶ ἐσπούδαζαν νομικὴν καὶ ἡσχολοῦντο μὲ τὴν ποίησιν καὶ ἴδρυν βιβλιοθήκας καὶ σχολάς. Αὐτοὶ ποὺ εἶχαν μεταβάλλει τὰ μοναστήρια εἰς «φιλοσοφικὰ φροντιστήρια» (Μιχ. Ἀχομινάτος) καὶ τὰς ἐπισκοπὰς των εἰς κέντρα γραμμάτων. Ναι, τὸ Βυζάντιον δὲν μᾶς ἔδωσε μόνον ἁγίους. Μᾶς ἔδωσε καὶ λογίους. Μᾶς ἐχάρισε «τὰ πάγχρυσα στόματα τοῦ Λόγου».

Β. ΕΡΑΣΤΟΣ

ΤΑ ΚΥΡΙΩΤΕΡΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Α'. ΓΕΝΙΚΑ

Villemain M., Εἰκὼν τῆς χριστ. εὐ-

γλωττίας κατὰ τὸν δ' αἰῶνα, Σάμος 1881.

Δέρβου Γ., Χριστιανικὴ Γραμματολογία, τόμοι, 3, Ἀθήναι 1904.

Ἰωαννίδου Β. εν., Ρητορεία τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, Ἱεροσόλυμα, 1869.

Κουκουλέ Φ., Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι ὡς παιδαγωγοί, Ἀθήναι, 1952.

Krumbacher K., (μετ. Σωτηριάδου), Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας (τόμ. 3), Ἀθήναι, 1900.

Λογοθέτου Κ., Ἡ φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος, 1930.

Μπαλάνου Δ. Σ., Πατρολογία, Ἀθήναι, 1930. Ἐκκλησία καὶ Ἑλληνικὴ Παιδεία. «Ν. Ἐστία», 1-1-1951. Διατί ἡ ἑορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἐθεσπίσθη ὡς ἑορτὴ τῆς Παιδείας, Ἀθήναι, 1948.

Μπρατσίωτου Π., Ἡ διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐπιβίωσις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, Ἀθήναι 1939.

Χοῦβερ Ἰ.—Μοσχάκη Ἰ., Φιλοσοφία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, Ἀθήναι, 1883.

Χρυσάνθου Ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν, Ἐκκλησία καὶ Πολιτισμὸς ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῇ. Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΙΕ' 1940, σ. 74.

Β'. ΕΙΔΙΚΑ

Ἀγαθαγγέλου Κυδωνιῶν, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, Θεσσαλονίκη, 1947.

Γερομιχαλοῦ Ἀθ., Ὁριγένης, ὁ πατὴρ τῆς Θεολογίας, Ἀθήναι, 1951.

Γεωργοῦλη Κ., Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ἄρθρον ἐν Λεξικῷ «Ἥλιος».

Διοβουνιώτου Κ., Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Ἀθήναι, 1903.

Λόντου Ἰ., Ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Κατηχητικὴ ἐπίκλην Σχολή, Ἀθήναι, 1932.

Μαλίη Ἀλεξ., Οἱ ἐπιτάφιοι λόγοι Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, Ἀθήναι 1929.

Μοσχάκη Ἰ. γν., Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός ὡς ρήτωρ ἐκκλησιαστικός, Ἀθήναι, 1883.

Παπαδοπούλου Χρυσ., Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Τεργεστὴ 1898. Ὁ ἁγ. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξανδρεία, 1933.

Π. Τρεμπέλα, Ὅποῖος ἐμφανίζεται ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του Γρηγορίου ὁ θεολόγος, Ἀθήναι, 1946.

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ(*)

«Τὸ τὴν πόλιν σοι δοῦναι οὐτ' ἐμόν ἐστι οὔτε ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν αὐτῇ» κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν».

Ἡ ἐπιγραμματικὴ καὶ ἡρωικὴ αὐτὴ ἀπάντησις τοῦ τελευταίου τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, τοῦ μαρτυρικοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου πρὸς τὸν πορθητὴν Σουλτάνο τῆς «Βασιλίδος», περικλείει ὅλον τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, τὸ «αἰώνιον βᾶρος τῆς δόξης» τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι μιὰ ἀπάντησις, ποὺ διαφέρει μονάχα κατὰ τὸν τρόπον τῆς διατυπώσεως. Ἀλλ' ἡ χρησιμοποίησις διαφορετικῶν λέξεων δὲν μεταβάλλει καθόλου τὸ νόημα ὅλων τῶν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἀπαντήσεων τῆς ψυχῆς τῶν Ἑλλήνων, ὅσες φορὲς στίς κρίσιμες στιγμὲς τῆς ἐθνικῆς τῆς ἱστορίας ἐκλήθη νὰ διαλέξῃ ἀνάμεσα στὴν ἐνατένισι τῆς δόξης ἢ τῆς καταφρονίας, ἀνάμεσα στὸ μεγαλεῖο ἢ στὴν κατάπτωσι. Ὅσες φορὲς ἐκλήθη ἀπὸ τὴν φωνὴ τῶν αἰώνων ν' ἀπαντήσῃ, ἂν θὰ συνέχιζε τὴν πορεία τῆς θείας ἀποστολῆς τῆς μεταξὺ τῶν Ἐθνῶν ἢ θὰ προτιμοῦσε ἕνα τάφο—ἔστω ἔνδοξο τάφο—μέσα στὴν μεγάλη νεκροῦπολι τόσων ἄλλων πολιτισμῶν.

Δὲν ἔχει σημασίαν ἂν ἐκεῖνος ποὺ ἔδινε τὴν ἔνδοξην ἀπάντησιν τῶν ὑψηλῶν περρωμένων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς λεγόταν Αἰσχύλος καὶ ἔγραφε τοὺς «Πέρσας»—«οὐ τινος δοῦλοι κέκληνται φωτὸς οὐδ' ὑπήκοοι»—ἂν λεγόταν Μιλτιάδης ἢ Θεμιστοκλῆς ἢ Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ἢ ἡρωὲς τοῦ 1821 καὶ τοῦ ἔπους τῆς Ἄλβα-

νίας καὶ τοῦ Γράμμου. Ἡ ἀπάντησις τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων εἶναι πάντοτε ἡ ἴδια διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ἐφ' ὅσον «τὸ Ἑλληνικὸν εἶναι καὶ ὅμαιμον καὶ ὁμόγλωσσον καὶ ἔχει... ἦθη ὁμότροπα»⁽¹⁾.

Οἱ ἴδιες αὐτὲς ἀπαντήσεις φανερόνουν τὴν ἀγράδαντη πίστι καὶ τὸ βαθὺ φρόνημα ποὺ εἶχαν, ἔχουν καὶ θὰ ἔχουν οἱ Ἕλληνες στὴν ὑψηλὴ τους ἀποστολῆ, στὸν ξεχωριστὸ ἱστορικὸν ρόλον τους μέσα στὴν πανανθρώπινη ἱστορία. Φανερόνουν τὴν πίστι τους στίς αἰώνιες πνευματικὲς ἀξίες, ποὺ χαράσσουν βαθεῖα τὴν ἀδιάσπαστη ἐνότητα τεσσάρων χιλιάδων ἐτῶν ἱστορίας.

«Τὸ τὴν πόλιν σοι δοῦναι οὐτ' ἐμόν ἐστιν οὔτε ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν αὐτῇ». Καὶ πῶς ἦταν δυνατόν ποτὲ νὰ παραδώσουν οἱ Ἕλληνες τὴν πατριδα τους, τὴν «ἡρωικὴν γῆν», ποὺ τοὺς ἔλαχε ὡς κληρὸς νὰ κατοικοῦν, ἐφ' ὅσον «πάτριον ἔχουν τὸν βάρβαρον νὰ καταπολεμῶσιν καὶ τὴν Πατριδα νὰ ἀπελευθερώωσιν»;⁽²⁾ Πῶς ἦταν δυνατόν νὰ παραδώσῃ ὁ τελευταῖος τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων «τὴν θεοφροῦρητον πόλιν», τὴν «ἔνδοξον Ἐπτάλοφον», τῶν «Χριστιανῶν τὸ καύχημα καὶ τῶν βαρβάρων τὸν ἀφανισμόν»; Πῶς ἦταν δυνατόν νὰ ἀμαυρώσῃ ἐπάνω ἀπὸ χίλια χρόνια πνευματικῆς ἀκτινοβολίας; Διότι ἡ ὑπερχλιετὴς βυζαντινὴ ἱστορία δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἱστορία μιᾶς πνευματικῆς ἐκφράσεως, ἡ ἱστορία ἐνὸς πολιτισμοῦ τόσον λαμπροῦ καὶ μοναδικοῦ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ ὅλων τῶν ἐθνῶν. Καὶ οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν βαθεῖα συνείδησι τῆς ἱστορικῆς τους ἀποστολῆς. Ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ R. Grousset⁽³⁾

(*) Ἡ «Χριστιανικὴ Ἐνωσις Ἐπιστημόνων» ἐπιθυμοῦσα νὰ ἐπισφραγίσῃ τὸ «ιερόν ἔτος τῶν Ἑλλήνων 1953» μὲ μιὰ στενωτέρω γνωριμία τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ὠργάνωσε ἕνα «βυζαντινὸ βραδυνόν», τὴν 27ην Δεκεμβρίου 1953. Τὸ δημοσιευόμενον ἄρθρον ἦταν ἕνα μέρος τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου τῆς ὅλης συγκεντρώσεως.

(1) Ἴδε καὶ Ε. Π. Φωτιάδης, Πρόδρομοι τῆς 28ης Ὀκτωβρίου, «Ἀκτίνες» 1953, σ. 491 ἔ.

(2) Ἀπὸ τὴν πρὸς τὴν «Υφήλιον» Διακήρυξιν τῆς Β' ἐν Ἄστροι Ἐθνικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως.

(3) Bilan de l'histoire, Paris 1946, σ. 205.

νόνα τῶν διγλώσσων κειμένων καὶ ἡ ἑλληνικὴ γρήγορα ἔγινε ἡ δευτέρα ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ Κράτους. Ἡ ἐπιγραφὴ στὸν Σταυρὸν τοῦ Κυρίου ἦταν «γεγραμμένη ἐπ' αὐτῷ γράμμασιν ἑλληνικοῖς καὶ ρωμαϊκοῖς...». Μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες ἐπιγραφὰς τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, οἱ Res Gestae Divi Augusti, τὸ Monumentum Ancyranum⁽⁷⁾, εἶναι δίγλωσσος. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἡ ἑλληνικὴ θὰ κατακτῆται ὅλες τὶς δημόσιες ἐκδηλώσεις. Τὸ 397 στὰ δικαστήρια, τὸ 439 στὶς διαθῆκες. Κι' αὐτὸς ἀκόμα ὁ Ἰουστινιανὸς θ' ἀναγκασθῆ νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἑλληνικῆς σ' ἓνα τμῆμα τῆς Νομοθεσίας, «τοῦ τιμιωτέρου τούτου δημοσοργήματος τῶν Ρωμαίων». Καὶ θὰ κάμῃ μίαν ἱστορικὴν ἔκτοτε ὁμολογίαν. «Ὁὐ τῇ πατρίῳ φωνῇ (ἐννοεῖ τὴν λατινικὴν) τὸν νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλὰ ταύτη δὴ τῇ κοινῇ τε καὶ Ἑλλάδι ὥστε ἅπασιν αὐτὸν εἶναι γνῶριμον διὰ τὸ πρόχειρον τῆς ἐρμηνείας»⁽⁸⁾.

Τὴν τεραστίαν σημασίαν τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ γεγονότος εὐκόλα τὴν καταλαβαίνει κανεὶς. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ἠμπόρεσε τὸ Βυζάντιο νὰ γίνῃ ὁ κληρονόμος καὶ ὁ συνεχιστὴς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος, τῆς ἀρχαίας σοφίας, τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ νὰ συνεχίσῃ, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐθνικὲς του περιστάσεις, τὸ γράμμα τῆς ἀδιασπάστου ἐνότητος τῆς ἱστορίας τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκαθίδρουσι τῆς νέας πρωτευούσης ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος κατενόησε τὴν ἀνάγκην τῆς δημιουργίας μιᾶς νέας ἑλληνικῆς, χριστιανικῆς παιδείας, γιὰ τὴν ἀγωγή τῆς νεότητος τῆς αὐτοκρατορίας, σύμφωνα πρὸς τὴ νέα κοσμοθεωριακὴ ἀντίληψιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία παίζει τὸν πρῶτον καὶ κύριον ρόλον εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν νεαρῶν μαθητῶν. Ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις «τῶν ἱερῶν γραμμάτων», ὅπως

ἔλεγαν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ ἡ Ἐγκύκλιος, εἶναι βαθιὰ διαποτισμένες ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν κατῆχσιν, χωρὶς ὅμως νὰ παραθεωρῆται καὶ ἡ «θύραθεν παιδεία» μὲ τὴν διδασκαλίαν τῶν ἀρχαίων κειμένων. Ἀλλὰ, ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ Henri I. Marrou, καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Σορβόνης, ἡ χριστιανικὴ ἐκπαίδευσις εἶχε κατανοήσει τὴν μεγάλην πραγματικότητα, ὅτι γιὰ νὰ διαδοθῆ καὶ ἐπικρατήσῃ ἔπρεπε νὰ καλλιερῆ καὶ νὰ ἐκπαιδεύῃ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ γι' αὐτὸ ἀπαιτοῦσε τοῦλάχιστον τὴν στοιχειώδη γραμματικὴ μόρφωσι ὅλων. «Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι μία σοφὴ θρησκεία καὶ δὲν θὰ δεχόταν ποτέ νὰ περιληφθῆ μέσα σ' ἓνα κείμενον βαρβαρότητος, προσθέτει ἐπιγραμματικὰ ὁ Marrou⁽⁹⁾. Ἡ ἀνωτέρα παιδείσις, ἡ πανεπιστημιακὴ, εἶναι βαθιὰ διαποτισμένη ἀπὸ τὸ κλασικὸν πνεῦμα τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ 330 ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἰδρύει τὸ πρῶτον Πανεπιστήμιον, ποῦ ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία τῆς δημοσίας ἐκπαιδευσεως. Ἀρκετοὶ καθηγηταὶ του ἦταν εἰδωλόλατρους, ὅπως καὶ ὁ πολὺς Λιβάνιος⁽¹⁰⁾. Ὁ Θεόδοσιος Β' θὰ τὸ ἀναδιοργανώσῃ καὶ θὰ τὸ πλουτίσῃ μὲ 31 ἔδρες πανεπιστημιακῆς, 16 ἑλληνικῆς καὶ 15 λατινικῆς⁽¹¹⁾. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἔστρεψε τὴν ἰδιαίτερα προσοχὴν του στὴν ἀναδιοργάνωσιν καὶ ἐπέκτασιν τῶν σπουδῶν τοῦ Δικαίου καὶ ἐφρόντισε πολὺ γιὰ τὴν καλὴν λειτουργίαν τῶν περιφημῶν τριῶν Νομικῶν Σχολῶν, τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Βηρυτουῦ καὶ τῆς Ρώμης⁽¹²⁾. Τὸν 9ον αἰῶνα θὰ διευθύνῃ τὸ περίφημον Πανεπιστήμιον τοῦ Βάρδα, τὴν Μαγναύρα, ὁ διάσημος Λέων ὁ Φιλόσοφος. Πολυάριθμοι φοιτηταὶ ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς ἀχανοῦς αὐτοκρατορίας φοιτοῦσαν στὸ Πανεπιστήμιον αὐτὸ δωρεάν καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Βάρδας τὸ ἐπεσκεπτετο συχνὰ γιὰ νὰ παρακολουθῆ τοὺς διδάσκοντας καὶ τοὺς δι-

(7) Res Gestae Divi Augusti. Das Monumentum Ancyranum, herausgegeben und erklärt von Ernst Diehl, 6η ἐκδ., Βερολῖνον 1935. Ἴδε καὶ Δ. Ζαχυθηνοῦ, ἔ. ἀ. σ. 64 ἔ.

(8) Νεαρά ΙΕ' α' (Ζ', α'), ἐκδ. Zachariae von Lingenthal, Α' σ. 80.

(9) Histoire de l' éducation dans l' antiquité, Paris 1948, σ. 418.

(10) Louis Bréhier, La civilisation Byzantine, Paris 1950, σ. 457.

(11) Fr. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel... Berlin 1926, σ. 4.

(12) L. Bréhier, ἔ. ἀ. σ. 460.

δασκομένους. Τὸν ἴδιο αἰῶνα ἀκμάζει καὶ δοῦν ὁ πολὺς Φῶτιος, ἡ μεγάλη αὐτὴ φυσιογνωμία ποῦ δεσπόζει μὲ τὴν σοφία της σ' ὀλόκληρη τὴν βυζαντινὴ φιλολογία καὶ δείγματα τῆς σοφίας της ἄφησε στὴν πνευματικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος τὴν Μυριόβιβλο, τὸν Νομοκάνονα, τὰ Ἀμφιλόχεια κλπ.

Τὸν 9ον καὶ 10ον αἰῶνα οἱ νομικὲς σπουδὲς φθάνουν σὲ μεγάλη ἀκμὴ. Τὸν 11ον αἰῶνα θὰ ὑψώσῃ τὸ ἀνάστημά του ὁ νομοφύλαξ τοῦ πανειπιστημίου τῆς Μαγναύρας Μιχαὴλ ὁ Ψελλός, ὁ Ἄτλας αὐτὸς τῶν γνώσεων, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ καθηγητὴς τῆς ἀστρονομίας κ. Στ. Πλακίδης⁽¹³⁾. Μέσα στὸ ἐπικῆδειο ἐγκώμιο πρὸς τὴν μητέρα του ἀναφέρει, ὅτι σὲ ἡλικία 14 ἐτῶν ἀπήγγελλε ὀλόκληρη τὴν Ἰλιάδα ἀπὸ στήθους. Ἰδιαιτέρα ἀγάπη ὅμως ἔτρεφε στὸν Πλάτωνα. Ὅταν κάποτε τὸν παρετήρησαν γι' αὐτὸ δὲν ἐδίστασε νὰ ἀπαντήσῃ: «Ἐμὸς ὁ Πλάτων, ἀγιώτατε καὶ σοφώτατε, ἐμὸς, ὦ γῆ καὶ ἥλιε...». Καὶ ἀλλοῦ: «τὸ γὰρ συλλογίζεσθαι, ἀδελφέ, οὔτε δόγμα ἐστὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀλλότριον, οὔτε θέσις τις τῶν κατὰ φιλοσοφίαν παραδόξος, ἀλλ' ἢ μόνον ὄργανον ἀληθείας καὶ ζητουμένου πράγματος εὔρεσις»⁽¹⁴⁾. Ἀργότερα ἡ Ἄννα Κομνηνὴ θὰ συγγράψῃ τὴν Ἀλεξιάδα καὶ θὰ γνωρίσωμε μίαν σοφὴ γυναῖκα μὲ ἀρτία φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ μόρφωση.

Ἡ πατριαρχικὴ Σχολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως θὰ ἐκπέμπῃ τὸ μορφωτικὸν φῶς της μέχρι τοῦ τραγικοῦ ἔτους τοῦ 1453 καὶ θὰ ἐξακολουθήσῃ τὸ ἐκπολιτιστικὸν ἔργον της καὶ ὅταν τὸ σκοτάδι τοῦ Μωαμεθανισμοῦ θὰ σκεπάσῃ τὴν Εὐρώπην.

Οἱ Ἕλληνες τοῦ Βυζαντίου ποτὲ δὲν λησμόνησαν τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἔτρεφαν ἰδιαιτέρα ἀγάπην πρὸς τὸν Ὅμηρον. «Εἰς τὴν ἀθρὰν κοινωνίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως» οἱ στίχοι τοῦ τυφλοῦ ποιητοῦ ἦταν πολὺ οἰκεῖοι. Ἐνα ἐνδιαφέρον ἐπεισοδιὸν μὲ τοὺς γνωστοὺς στί-

χοις τῆς Ἰλιάδος.

Οὐ νέμεις Τρῶας καὶ εὐκνήμιδας Ἀχαιοὺς
τοιῆδ' ἀμφὶ γυναικὶ πολὺν χρόνον
ἄλγεα πάσχει (Γ' στ. 156 ἐξ.)
ἀναφέρει ὁ Μ. Ψελλός⁽¹⁵⁾.

Ὅπως γράφει ὁ Bury κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς ὁ Ὅμηρος ἦταν τόσο οἰκεῖος στὰς λογίας τάξεις τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, ὅσον ὁ Shakespeare στὶς ἀριστοκρατικὰς τάξεις τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ⁽¹⁶⁾.

Ἡ βυζαντινὴ φιλολογία παρουσιάζει ἕνα τεράστιο πλοῦτο μορφῶν, τὸν ὁποῖον εὐκόλα ἀντιλαμβάνεται κανεὶς, ὅταν καὶ μόνον ξεφυλλίσῃ τὴν ὀγκώδη τρίτομον ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας τοῦ Κ. Krumbacher. «Τὸ Βυζάντιον, γράφει ὁ ἱστορικὸς Steven Runciman, ... ἤμπορεῖ νὰ καυχηθῆ γιὰ τὴν μακρὰ σειρὰ συγγραφέων εὐφυῶν καὶ εὐστρόφων, πολὺ περισσοτέρων παρὰ σὲ ὅποιανδήποτε ἄλλη χώρα κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν»⁽¹⁷⁾. Ἡ Ποίησις προσφέρει μεγάλας ἐμπνεύσεις στὸν «ποιητὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ», ὅπως ἀποκαλεῖ τὸν Γρηγόριον Ναζιανζηνὸν ὁ ἐθνικός μας ἱστορικὸς Κ. Παπαρρηγόπουλος καὶ κληροδοτεῖ τὴν ἀνθρωπότητα «δισμυρίους καὶ ἔτι πλέον στίχους». Ὁ ἐπίσκοπος Πτολεμαῖδος Συνέσιος, σὲ μιὰ μακρονῆ ἐπαρχία τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, συνθέτει τὰ ποιητικὰ του ἔπη, ποῦ θὰ διαιωνίσουν τὸ ὄνομά του, καὶ τὰ ὁποῖα, ὅπως γράφει ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος «οἱ γνησιώτεροι λάτρεις τοῦ ἀρχαίου Ἑλικῶνος καὶ τῆς νεωτέρας εὐρωπαϊκῆς ποιήσεως δύνανται εὐχαρίστως νὰ ἀναγνώσωσιν». Ἄς ἀκούσωμε λίγους στίχους του:

Ἄγε μοι, λίγεια φόρμιγξ,
μετὰ Τηϊαν ἄοιδάν,
μετὰ Λεσβίαν τε μολπάν,
γεραρωτέρους ἐφ' ὕμνοις
κελάδει Δῶριον ὠδῶν
ἀπαλαῖς οὐκ ἐπὶ νύμφαις
ἀφροδίσιον γελώσαις...

(15) Χρονογραφία, ἔκδ. E. Renaud, τ. Α', 146.

(16) Selected Essays, σ. 182.

(17) Runciman, La civilisation byzantine, Paris 1934, 255.

(13) Ἀστρονομία καὶ Βυζάντιον, «Ἀκτίνες», 1946, σ. 315.

(14) Κ. Σάθρα, Μεσ. Βιβλιοθήκη, Ε', 444, 447.

Στὸ τέλος ὑμνεῖ τὴν ψυχὴν, ἡ ὁποία «τείνει ἀκαταπαύστως πρὸς τὸ ἀνάκτορον τοῦ τοκέως αὐτῆς».

Μάκαρ ὅστις βορὸν ὕλας
προφυγῶν ὕλαγμα, καὶ γὰς
ἀναδὺς ἄλματι κούφῳ
ἴχνος ἐς Θεὸν τιταίνει.

Μάκαρ ὅστις μετὰ μοίρας,
μετὰ μόχθους, μετὰ πικρὰς
χθονογηθεῖς μελεδῶνας,
ἐπιβάς νόου κελεύθων
βυθὸν εἶδεν θεολαμπῆ.

Πόνος εἰς ὄλαν ταῦσαι
κραδίαν ὄλοισε ταρσοῖς
ἀναγωγίων ἐρώτων...

Ἄπο τὸν βον αἰῶνα θ' ἀντηγήσουν μέσα στοὺς ἀχανεῖς θόλους τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ ὄλων τῶν ἄλλων ναῶν τῆς αὐτοκρατορίας οἱ ὕμνοι τοῦ μεγαλύτερου ποιητοῦ τοῦ Βυζαντίου, τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ. Καὶ τὰ ἐφετεῖν Ἄκουσεν αὐτὸν καὶ εἰς τὰ τελευταῖα Χριστοῦγεννα καὶ εἰς τὰ τελευταῖα Χριστοῦγεννα τῆς γῆς μέσα σ' ὄλους τοὺς ναοὺς τῆς Χριστιανωσύνης οἱ πιστοὶ ἄκουσαν καὶ θ' ἀκούνε τοὺς ἀθάνατους καὶ τόσον ἀγαπητοὺς σὲ ὄλους μας δικούς του ὕμνους.

Ἡ Παρθένος σήμερον
τὸν προαιώνιον λόγον...

Ἡ ἐπιβλητικὴ φωνὴ του διακρίνεται ἀνάμεσα σὲ ὄλες τίς φωνές ποῦ δοξολογοῦν τὸν Κύριον. Ὁ στίχος του λιτός, ὑπερήφανος, ἀλλὰ πάντοτε γεμάτος ἀπὸ ὑπέροχες ἔννοιες καὶ ἀσύλληπτες εἰκόνες ἐνθυμίζει πότε τὸν Πίνδαρον καὶ πότε τὸν Κάλβον⁽¹⁸⁾.

Πειρατὰς καὶ χειμώνων τοὺς κλύδωνας
παρορῶντες οἱ χρήματα στέργοντες
τῶν κυμάτων το γαῦρον θεώμενοι,
δειλιῶσιν, ἀλλ' ὄμως οὐ φρέγουσιν...

Ὁ L. Bréhier ὀνομάζει τὸν Ρωμανὸ ὡς τὸν περισσότερο διάσημο ποιητὴ καὶ μελωδοῦ τοῦ Βυζαντίου⁽¹⁹⁾. Καὶ ἐπακολουθεῖ μὴ ὀλόκληρη σειρὰ ἀπὸ μεγάλους ὕμνοδούς, ὁ Ἀνδρέας Κρήτης, ὁ Δαμασκηνός, ὁ Κοσμάς, ἡ Κασία κλπ.

★

Σὲ ὄλη τὴν μαζὰ βυζαντινὴ περίοδο

καλλιεργοῦνται, παραλλήλως μὲ τίς θεωρητικές, καὶ οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες. Ὅπως γράφει χαρακτηριστικῶς ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀστρονομίας κ. Στ. Πλακίδης δὲν ἦταν δυνατόν «οἱ μελετηταὶ καὶ θαυμασταὶ τοῦ Πυθαγόρου, τοῦ Ἡρακλείτου, τοῦ Δημοκρίτου, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ὄλων τῶν ἄλλων λαμπρῶν ἀστέρων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας νὰ ἀγνοήσουν τὴν Οὐρανίαν ἢ νὰ μείνῃ ἀσυγκίνητος πρὸ τοῦ σιωπηλοῦ μεγαλῶν τοῦ στερεώματος λαός, ὅστις συχνότερον παντὸς ἄλλου συγχρόνου του ὕψωνε πρὸς αὐτὸ τοὺς ὀφθαλμούς του καὶ τὴν καρδίαν του»⁽²⁰⁾. Ἡ ἀστρονομία ἐκαλλιεγεῖτο ἰδιαίτερος καὶ δὲν μελετοῦμε βιογραφίαν ἀνδρὸς «ἐγκρατοῦς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας εἰς τὴν ὁποίαν νὰ μὴ ἀναφέρεται πάντοτε ὡς τίτλος ὑψίστης τιμῆς καὶ ὡς ἔνδειξις ἐξέχου πνευματικῆς μορφώσεως ἢ περὶ τὴν Μαθηματικὴν καὶ Ἀστρονομίαν ἀσχολία». Μία ὀλόκληρη σειρὰ ἀπὸ διασήμους μαθηματικούς καὶ ἀστρονόμους ἔχει νὰ μᾶς ἐπιδείξῃ ἢ βυζαντινὴ περίοδος, ἀπὸ τὸν Θεώνα καὶ τὸν Πάππον καὶ τὸν Πρόκλον μέχρι τοῦ Ἡρωνος καὶ τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Μ. Ψελλοῦ καὶ τοῦ Χιονιάδη καὶ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορά. Περιφῆμοι στὴν ἱστορία τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν εἶναι οἱ μαθηματικὲς καὶ ἀστρονομικὲς σχολές τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Πανδιδακτήριον, ἡ διάσημος σχολὴ τοῦ Ναοῦ τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, αἱ σχολαὶ Ψελλοῦ, Πλανούδη, Χρυσογαράδων, Βουενίου κ. ἄ.) τῆς Νικαίας, τῆς Τραπεζοῦντος, ὅπου λειτουργεῖ Ἀνωτέρα Σχολὴ Θετικῶν Ἐπιστημῶν, καὶ καταφθάνουν σπουδασταὶ καὶ ἀπὸ τὰ πῶ μακρῶν σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, γιὰ νὰ μαθητεύσουν κοντὰ στοὺς διασήμους καθηγητὰς τῆς. Τὰ περιφῆμα ἀστρονομικὰ ἐργαστήρια τῶν Ἀράβων ἰδρύθησαν ἀπὸ βυζαντινοὺς διδασκάλους καὶ κατὰ τὸ πρότυπον κυρίως τῆς σχολῆς τῆς Τραπεζοῦντος. Τὸ φῶς ποῦ ἐπέμπεται ἀπὸ τίς περίφημες αὐτὲς σχολές μεταλαμπαδεύεται σ' ὄλο τὸν τότε κόσμον καὶ θεμελιώνει παντοῦ κέντρα πνευματικοῦ πολιτι-

(18) Δ. Ζακυθνοῦ, ἔνθ. ἀν. σελ. 69.

(19) La civilisation byzantine σελ. 382.

(20) Ἀστρονομία καὶ Βυζάντιον, ἔνθ. ἀν. σ. 314.

μοῦ. Στὴν Δύσι, στὴν Βόρειο Ἀφρική, στὴν Ἰσπανία.

Σὲ μεγάλη ἀκμὴ ἐπίσης εἶχαν φθάσει ἡ ἱατρικὴ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ μηχανικὴ. Καὶ ἡ μνεία μονάχα τῶν ὀνομάτων τοῦ Ἀνθεμίου καὶ τοῦ Ἰσιδώρου καὶ τῶν τόσων ἄλλων γνωστῶν καὶ ἀγνώστων δημιουργῶν πολυαριθμῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, πού θαυμάζουν οἱ αἰῶνες, κ' ἡ ἀπλὴ ἀνάμνησι τῶν τόσων νοσοκομειακῶν συγκροτημάτων καὶ τῶν φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων μετὰ τὴν ἀρίστην καὶ ζηλευτὴν καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ μας λειτουργία, ὁμιλοῦν κατὰ τρόπον τόσον εὐγλωττον γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ ἀκμὴ καὶ αὐτῶν τῶν ἐπιστημῶν, ὥστε περιτενεύει κάθε ἄλλη ἐπιχειρηματολογία.

Καὶ ἂν ἡ ἀληθινὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, μετὰ τίς ἐργασίες πολυαριθμῶν διασήμων βυζαντινολόγων, ἀποκατέστησε ἱστορικῶς τὸ βυζάντιον καὶ μᾶς τὸ ἔκανε γνωστὸ ἀπὸ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν θαυμαστὴ ἀνάπτυξι ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων, μᾶς εἶναι ὅμως ἀσυγκρίτως περισσότερον γνωστὸν ἀπὸ τὴν καλλιέργεια ἢ τῶν καλῶν τεχνῶν, τῆς ζωγραφικῆς, τῆς γλυπτικῆς καὶ τῆς μικροτεχνίας. Τὰ διασημότερα μουσεῖα ὅλων τῶν μεγάλων πόλεων τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς, ἔχουν στολισμένες πολλὰ ἀπὸ τίς αἰθουσάς τους μετὰ τὰ καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα τοῦ Βυζαντίου. Κι' ἀκόμα πρὸ λαμπρὰ μουσεῖα, πού συγκεντρώνουν χιλιάδες προσκνητῶν κάθε χρόνον, εἶναι αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα, πού εἶναι ἐγκατεσπαρμένα ἀπὸ τὴ Ρώμη ὡς τὰ βάθη τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν χερσόνησο τοῦ Ἰλλυρικῆ ἕως τὰ βάθη τῆς Ἀφρικῆς. Εἶναι ὅλα αὐτὰ τὰ ὑπέροχα βυζαντινὰ μνημεῖα—καὶ κυρίως οἱ βυζαντινὲς ἐκκλησίες—πού ἐσεβάσθησαν οἱ αἰῶνες, ἢ φθορὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ χρόνου.

Σὲ ποῖο ἀπ' ὅλα τὰ βυζαντινὰ κέντρα νὰ πρωτοπᾶμε προσκνητῶν;

Ἀπὸ ἔκφρασι εὐγνωμοσύνης καὶ ἀπότισι σεβασμοῦ καὶ τιμῆς ἄς σταθοῦμε λίγα δευτερόλεπτα κάτω ἀπὸ κάποιους ἀγαθεὶς θόλους, ὅπου στάθηκε, στέκεται καὶ θὰ στέκη ἐπὶ αἰῶνες γεμάτη θαυμασμὸ καὶ ἐκπληξι ἡ ἀνθρωπότης ὁλόκληρη. Κά-

τω ἀπὸ κάποιους θόλους, ὅπου φτερουγίζουν τόσοι πόθοι καὶ τόσα ὄνειρα, τόσες κρυφές λαχτάρους καὶ δραματισμοὶ καὶ θρούλοι τῶν Πανελλήνων. Κάτω ἀπὸ τοὺς θόλους τῆς «Ἁγία Σοφιάς», πού οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι τὸν ὀνόμασαν «θεῖον ἀγλαίσμα» καὶ «ἐπίγειον θρόνον τοῦ Θεοῦ» καὶ «ἀθάνατον καλλιτέχνημα» καὶ «Παρθενῶνα τοῦ Χριστιανισμοῦ» καὶ οἱ Ἕλληνες τὴν ἔκαναν σύμβολον κ' ἔστησαν τὸν θρόνον του μέσα στὴν καρδιά τους.

Πρὶν ἀπὸ 1416 χρόνια στίς 27 Δεκεμβρίου τοῦ 537 ἔγιναν τὰ μεγαλοπρεπῆ ἔγκαίνα τοῦ δοξασμένου ναοῦ ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Παρ' ὅλες τίς καταστροφές καὶ τίς δηλώσεις τῆς τουρκικῆς συμφορᾶς, ἐπὶ πέντε αἰῶνες τώρα, ἡ «Βασιλεῖς τῶν πόλεων», ἡ Κωνσταντινούπολις, καὶ σήμερα ἀκόμη ἐξακολουθεῖ ν' ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πρὸ λαμπρὰ βυζαντινὰ μουσεῖα τοῦ κόσμου. Κοντὰ στὴν ἁγία Σοφία ὑψώνεται ἕνα ἄλλο κτίσμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, πού φέρει κ' αὐτὸ ὅλα τὰ λαμπρὰ δείγματα τοῦ «χρυσοῦ αἰῶνος τοῦ Βυζαντίου», ἡ ἁγία Εἰρήνη, πού ἔχει μεταβληθῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους σὲ μουσεῖο τῶν πολέμων τους. Περιφημοὶ ἐπίσης ναοὶ γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὸν πλοῦτον τους εἶναι τὸ Καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Ἀκαταλήπτου, τὸ γνωστὸν σήμερα ὡς Καλεντέρ Τζαμί, ὁ ὠραιότατος ναὸς τῆς ἁγίας Θεοδοσίας (Γκιουλ Τζαμί) τοῦ 9ου αἰῶνος, ὁ περιφημὸς ναὸς τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Χώρας, τὸ σημερινὸν Καχριε τζαμί, μετὰ τὰ ὑπέροχα ψηφιδωτά, ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου εἰς τὴν θέσιν Κρίσιν, ὁ ναὸς τῆς Παμμακαρίστου (Φετιχιε Τζαμί), πού ἰδρύθηκε τὸν 11ον αἰῶνα ἀπὸ τὸν μέγαν Δομέστικον Ἰωάννην Κομνηνὸν καὶ τὴν σύζυγόν του Ἄνναν Θαλασσίην.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰῶνος ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων ἔχομεν μίαν νέαν ἀνθήσιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης μετὰ περιφήμους ναοὺς, ὅπως ἡ μεγαλοπρεπῆς «Νέα Ἐκκλησία τοῦ Παλατίου», οἱ ὁποῖοι δυστυχῶς κατεστράφησαν ἐντελῶς ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐνα μικρὸ δείγμα τῆς λαμπρότητος τῶν κτισμάτων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἀποτελεῖ τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς

τοῦ Λυβός, τὸ σημερινὸν Φεναρί-'Ισαΐ-Τζαμί, καὶ τὸ καθολικὸν τῆς ὀνομαστῆς μονῆς τοῦ Μυρελαίου (Μπουδρουμι Τζαμί), ποῦ κτίσθηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ρωμανὸ Λεκαπηνόν. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομμηνῶν ἀξιόλογος ναὸς εἶναι ὁ ναὸς τοῦ Παντελόπτου, τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, τῆς λαμπροτέρας καὶ πλουσιωτέρας μονῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ὁ ὀνομαστὸς ναὸς τῆς μονῆς Παμμακαρίστου, ποῦ ἀνεκαινίσθη καὶ ἐπλουτίσθη ἐπὶ Κομνηνῶν.

Ἐνα πλῆθος ἀκόμη ἀπὸ ναοῦς, ξερπωμένα ἀνάκτορα, πανύψηλα τείχη καὶ φρούρια, ἀψίδες καὶ ὑδραγωγεία καὶ λουτρὰ μιλοῦν γιὰ τὴν ἀκμὴ καὶ τὴν λαμπρότητα, τὴν πρωτοτυπία, τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν, τὴν κομψότητα καὶ τὴν ἐπιβλητικότητα, τὴν μεγαλοπρέπεια καὶ τὴν ἀποπνευμάτως τῆς ὕλης τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Ἡ Κωνσταντινούπολις ὅμως ἀπλῶς ἦταν ἡ Μητρόπολις καὶ τὸ κέντρον τῆς τερραστίας αὐτῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ἀπὸ τὸ φωτεινὸν ὅμως αὐτὸ κέντρον ἐκπέμπονται ἀμέτρητες φωτεινὲς ἀκτίνες πρὸς ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος, πρὸς τὶς πλεόν ἀπομακρυνθεὲς ἐπαρχίες τῆς ἀχανοῦς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτὴν. Ἡ Θεσσαλονίκη, μὲ τοὺς λαμπροὺς καὶ μεγαλοπρεπεῖς ναοὺς της, ποῦ σώζονται ἀκόμη, ἀναδεικνύεται σ' ἕνα δεύτερο μεγάλο καλλιτεχνικὸ κέντρο. Ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ καὶ ἔνδοξη πόλις ἔχει καὶ τοῦτο τὸ ξεχωριστὸ πλεονέκτημα. Στὰ σωζόμενα μνημεῖα της μοροῦμε νὰ μελετήσωμε ὅλη τὴν ἐξέλιξιν τῆς χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς τέχνης.

Ὀλόκληρη ἡ κυρίως Ἑλλάς ἀπὸ τὴ μιὰ ἀκρὴ ὡς τὴν ἄλλη εἶναι γεμάτη κυριολεκτικὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα ἢ μικρὰ δημιουργήματα 11 περίπου αἰῶνων καλλιτεχνικῆς ἀκμῆς. Καὶ δὲν ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ μὴ ἀναφέρει ὀνομαστικῶς τὴν βυζαντινὴ Καστοριά μὲ τὶς ὑπέροχες ἐκκλησίες της, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτελεῖ ἐντελῶς ἴδιον κύκλον καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 11ον-14ον αἰῶνα, τὴν Ἄρτα μὲ τὴν ἐπιβλητικὴν Παρηγορίτισσάν της, τὸ Ἄγ. Ὁσῶρος μὲ τὶς 20 σωζόμενες μόνες του καὶ

τοὺς μεγαλοπρεπεῖς ναοὺς του, ποῦ μόνου τοῦ ἀποτελεῖ ἕνα λαμπρὸ καὶ ἀνεκτίμητο βυζαντινὸ μουσεῖο. Τὸν περίφημο ὀκταγωνικὸ ναὸ τοῦ ὀσίου Λουκά παρὰ τὴν Λεβάδειαν μὲ τὴν ὑπέροχην ὀρθομαρμάρωσίν του καὶ τὰ λαμπρὰ ψηφιδωτὰ καὶ γλυπτὰ του, τὸν ὀμορφο ναὸ τῆς Σκριποῦς, στὸν Ὀρχομενὸ τῆς Βοιωτίας, τοὺς μοναδικοὺς στὸν κόσμον βράχους τῶν Μετεώρων μὲ τὰ βυζαντινὰ μοναστήρια τους. Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Δαφνίου μὲ τὰ ὀνομαστὰ σ' ὄλο τὸν κόσμον ψηφιδωτὰ της, τὴν Ἀθήνα μὲ τοὺς γνωστοὺς—μήπως ἀρὰ γε καὶ ἀγνώστους—σὲ ὄλους μας ναοὺς της, τὰ Καλάβρυτα μὲ τὶς ἱστορικὲς μόνες της, τὴν Δημητσάνα καὶ τὴν Μονεμβασία. Τὴν περίφημη νεκρούπολιν τοῦ Μυστρά μὲ τὰ λαμπρὰ παλάτια τῶν Παλαιολόγων καὶ τὶς μεγαλοπρεπεῖς ἐκκλησίες του μὲ τὸν λαμπρὸ διάκοσμό της. Τὰ περισσότερα νησιά μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὴν Χίο, μὲ τὴν ὀνομαστὴ Νέα Μονὴ της, τὴν Κρήτην καὶ τὴν Λέσβον καὶ τὴν Πάρον, εἶναι γεμάτα ἀπὸ δημιουργήματα ἀγνώστων βυζαντινῶν καλλιτεχνῶν.

Αἱ Ἠπειροὶ τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς μαζί μὲ τὶς ἀποστολὰς τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων, ποῦ πήγαιναν στὶς βάρβαρες χῶρες τους γιὰ νὰ μεταλαμπαδεύσουν τὸ ἐκπολιτιστικὸν φῶς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐδέχοντο καὶ τὶς ἀποστολὰς τῶν βυζαντινῶν καλλιτεχνῶν, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν καὶ ἐκπολιτισμὸν τους, μετὰ τὴν ἴδρυσιν σχολείων καὶ τὴν μετάφρασιν στὴν γλῶσσα τους τῶν ἀπαραιτήτων βιβλίων, ἔψωναν στὶς χῶρες αὐτῶν καὶ λαμπροὺς βυζαντινοὺς ναοὺς, ποῦ ἐγίνοντο κέντρα πνευματικοῦ ἐκπολιτισμοῦ καὶ ψυχικῆς καλλιέργειας τῶν ἔως χθὲς βαρβάρων κατοίκων τους. Τὸ Πιρδὸπ καὶ ἡ Μπογιάννα καὶ ὁ Στενήμαχος τῆς Βουλγαρίας. Τὸ Σπαλάτον καὶ ἡ Ράσκα καὶ τὸ Κοσσυφοπέδιον καὶ ἡ Γροτσανίτσα τῆς Σερβίας. Ἡ Μολδαβία καὶ ἡ Βεσσαραβία καὶ ἡ Βουκοβίνα καὶ τὸ Ἰάσιον τῆς Ρουμανίας. Ἡ Ρώμη καὶ τὸ Μιλάνον καὶ ἡ περίφημη βυζαντινὴ Ραβέννα καὶ τὸ Παρέντιον καὶ ἡ Βενετία τῆς Ἰταλίας. Τὸ Παλέρμον καὶ τὸ Monreale τῆς Σικελίας. Τὸ Κίεβον, μὲ τὴν ὀνομαστὴν ἁγίαν Σοφίαν

του, καὶ τὸ Νοβογορόδ καὶ τὸ Βλαδιμίρ καὶ ἡ Μόσχα στὴν Ρωσσία. Οἱ τόποι ὅπου ἀκούστηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ κήρυγμα τῆς ἀγάπης καὶ ἔλαμψε τὸ φῶς τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἡ Ἱερουσαλήμ καὶ ἡ Βηθλέεμ καὶ τὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν καὶ οἱ Ἐμμαοὺς στὴν Παλαιστίνη. Ἡ Ἀντιόχεια καὶ ἡ Γάζα καὶ ἡ Ἐδεσσα καὶ ἡ Μαδιβά καὶ ἡ Ἔσσα-Μπόσσα καὶ ἡ Ἐλ-Μπαρά τῆς Συρίας. Ἡ Σμύρνη καὶ ἡ Ἐφεσος, ἡ Λαοδικαία, ἡ Πέργαμος, τὰ Θυάτειρα, ἡ Φιλαδέλφεια, οἱ Σάρδεις, ἡ Μίλητος, ἡ Λυκία, ἡ Νίκαια καὶ ἡ Τραπεζοῦς στὴν Μ. Ἀσία. Ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Σοχάγκ, ἡ Πανόπολις καὶ ἡ Ἀντινόη στὴν Αἴγυπτο. Τὸ Βαβυλῶν καὶ τὸ Ἀλγέριον, ἡ Τίπασα καὶ ἡ Φεριάνα καὶ ἡ Πεντάπολις καὶ ἡ Ματιφοῦ στὴν Β. Ἀφρική. Ἡ Μαδιβά καὶ Γέρασα στὴν Ἱσπανία. Ἡ ἔρημος τῆς Σαχάρα καὶ ἡ χειρσόνησος τοῦ Σινᾶ μετὰ τὴν περίφημη μονὴ τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης, καὶ ἡ Ἀρμενία⁽²¹⁾ εἶναι ἐλάχιστα ὀνόματα τόπων, ὅπου ἔλαμψε ἡ ἐκπολιτιστικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Βυζαντίου. Ἐνα πλῆθος ἀκόμη πόλεων στὶς τρεῖς αὐτὲς Ἡπείρους ἔχουν νὰ παρουσιάσουν ἀμέτρητα βυζαντινὰ μνημεῖα καὶ ὀμιλοῦν μετὰ τὸν πῦρ εὐγλωττο τρόπο γιὰ τὴν εὐεργετικὴ ἐπίδρασι τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ καθημερινῶς ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἀνασύρει ἀπὸ τὰ βάθη τῆς γῆς, σ' ὅλες αὐτὲς τὶς χώρες, ἄλλο πλῆθος ἀγνώστων μνημείων, πού ἡ φθορὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ χρόνου ἐνταφίασε.

Μιά πολὺ ἀμυδρὰ καὶ ἑλλιπῆ σκιαγραφία τοῦ πολυπλείου καὶ πολυμόρφου βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ θὰ ἤμποροῦσε νὰ δώσῃ κανεὶς μέσα στὰ τόσο περιορισμένα ὄρια ἐνὸς μικροῦ ἀρθροῦ. Ἀπὸ τὶς λίγες ὅμως αὐτὲς λαμπερὲς ἀκτίνες τοῦ μποροῦμε νὰ ἀναπλάσωμε μετὰ τὴν σκέψι μας τὴν φωτεινότητα τῆς πνευματικῆς πηγῆς, πού τὶς ἐξέπεμπε ἀδιαλείπτως ἐπὶ τόσους αἰῶνας. Ὁ διάσημος Γάλλος βυζαντινολόγος Charls Diehl, πού τόσο πολὺ συντέλεσε

μετὰ τὰ περισπούδαστα συγγράμματά του στὴν ἱστορικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀξιολόγησι τοῦ Βυζαντίου, γράφει χαρακτηριστικῶς: «Ἐπὶ δέκα τρεῖς περίπου αἰῶνες ἡ χριστιανικὴ τέχνη τῆς Ἀνατολῆς ἐκράτησε μιὰ περίφημη θέσι στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Τέχνη σοφὴ καὶ εὐγενῆς, γοητευμένη ἀπὸ τὴν πολυτέλεια καὶ τὸ πομπώδες, ἀγάπησε τὰ δύσκολα τεχνικὰ προβλήματα, τὶς μεγαλειώδεις καὶ σπάνιες μορφὲς τῆς τέχνης...». Τὰ ἀθάνατα δημιουργήματα τῆς ποικίλης τέχνης, πού βγῆκαν ἀπὸ τὰ καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια τῆς Κων/πόλεως, τὰ ἀνάγλυφα σμάλτα καὶ τὰ ἔλεφαντοστά, τὰ ἱστορημένα μεταξωτὰ καὶ ἡ μικροτεχνία εἴλκυσαν κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νὰ ἐλκύνουν τὸν θάνασμον καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ κόσμου. «Μέσα σ' ὀλόκληρο τὸν χριστιανικὸν κόσμον, ἀπὸ τοὺς τροῦλλους τοῦ Κιέβου καὶ τοῦ Novgorod ὡς τὶς ἐκκλησίες τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Γαλλίας, τὸ Βυζάντιον, καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν μεγάλην περίοδο τοῦ Μεσαίωνος, ἐμφανίζεται σὰν μιὰ μεγάλη πνευματικὴ τροφός»⁽²²⁾. Καὶ ἄλλου ὁ ἴδιος γράφει: «Ἡ βυζαντινὴ τέχνη εἶναι μιὰ ζῶσα τέχνη... καὶ ἐγνώρισε πολλὰ ἐξελίξεις καὶ μεταβολές. Εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ κατόπιν στὶς δυναστείας τῶν Μακεδόνων, τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων ἐγνώρισε διαδοχικὰς περιόδους ἀκμῆς ἀσυγκρίτου λαμπρότητος, ἡ κάθε μιὰ μετὰ τὶς χαρακτηριστικὰς τῆς διαφορὰς. Ὅχι μόνον αὐτό· ἀλλὰ μετὰ τὴν κάθε ἱστορικὴ τῆς φάσι ἐξήσχησε μιὰ βαθειὰ ἐπίδρασι ἐπάνω σ' ὀλόκληρο τὸν κόσμον. Αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ βυζαντινὴ τέχνη. Καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο πρέκει πάντοτε νὰ παραμένῃ ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς πῦρ χαρακτηριστικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀθάνατες δόξες του»⁽²³⁾.

Τώρα πού τὸ ἱερὸν ἔτος τῶν Ἑλλήνων, τὸ ἔτος τῆς ἀλώσεως τῆς Βασιλίδος, ἐτελείωσεν ἄς ξανασκύψωμε μετὰ εὐγνωμοσύνη

(22) L' art chrétien primitif et l' art byzantin, Paris 1928, σ. 55, 56.

(23) Nor. Baynes and H. Moss, Byzantium, an introduction to east Roman civilization, Oxford 1949, σ. 199.

(21) Ἴδε Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Ἀθήναι, 1942.

καὶ σεβασμὸν ἐπάνω στὴν ὑπερχλιετῆ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου καὶ ἅς ἐμβαθύνωμε στὸ βαθύτερο μυστικὸ τῆς δημιουργίας τοῦ λαμπροῦ πολιτισμοῦ του. Ἀσφαλῶς θὰ ἔχη νὰ μᾶς δώσει πολλὰ διδάγματα γιὰ τὸ μέλλον τῆς ἱστορίας μας.

Διδάγματα γιὰ ὅλους μας. Ἐὰν ὁ πολιτισμὸς τοῦ Βυζαντίου ἐπέζησε ὑπὲρ τὰ χίλια χρόνια, παρ' ὅλα τὰ κύματα τοῦ βαρβαρισμοῦ ποὺ ἐμαίνοντο ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς βασιλίδος, ἂν καὶ μετὰ τὴν πτώσι του ἀκόμα ἐξέπεμπε τὸ φῶς του σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύσι, ἂν οἱ σοφοὶ τοῦ Βυζαντίου ἠμπόρουν νὰ δημιουργήσουν καὶ ἓνα μεταβυζαντινὸν πολιτισμὸν, αὐτὸ ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον στὸ γεγονός, ὅτι ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἐθεμελίωσε τὸν πολιτισμὸν τῆς ἐπάνω στὰ ἀπαρασάλευτα θεμέλια τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς εἶναι ὁ χριστιανικὸς πολιτισμὸς. Τώρα ποὺ ἡ ἀνθρωπότης ἄρχισε νὰ ξαναυρίσκη τὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς τῆς πρὸς τὶς πηγές τῶν ὑδάτων, ἄρχισε νὰ ἀξιολογῇ καὶ τὸ περιφρονημένο Βυζάντιον

καὶ νὰ ἐκτιμᾷ τὴν ἀνυπολόγιστη προσφορά του στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητος. Τόμοι ὀλόκληροι βιβλίων ἐκδίδονται κάθε χρόνο ἀπὸ Ἑλληνας καὶ ξένους καὶ οἱ συγγραφεῖς τους ἀμιλλῶνται στὴν ἔξαρσι τῆς ἀξίας τοῦ Βυζαντίου. Καὶ ὅμως μᾶς εἶναι ἀγνωστον ἀκόμη. Εἶναι καιρὸς νὰ τὸ γνωρίσωμε.

Εἶτε τὸ θέλομε εἶτε δὲν τὸ θέλομε εἴμεθα κληρονόμοι μᾶς βαρειᾶς ἀπὸ δόξα κληρονομιάς. Κληρονόμοι τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Κληρονόμοι τῶν ὑπερχιλιῶν χρόνων τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Βυζαντίου.

Μέσα ἀπὸ τοὺς θόλους τῆς σκλαβωμένης ἀγίας Σοφίας ὑψώνεται μιὰ πρόσκλησις ἐπιτακτικὴ σὲ κάθε Ἑλληνα καὶ σὲ κάθε Ἑλληνίδα, σὲ ὅποια γωνιὰ τῆς γῆς κι' ἂν κατοικῇ. Μιὰ πρόσκλησις σὲ ὅλους μας:

Σὰν ἄξιοι ἀπόγονοι δύο λαμπρῶν πολιτισμῶν νὰ συνεχίσωμε, ἀνταξίως τοῦ κλήρου ποὺ μᾶς βαραίνει, τὴν σύγχρονον ἐλληνικὴν ἱστορίαν.

ΑΓΓΕΛΙΝΑ ΛΕΚΑΠΗΝΟΥ

ΕΣΠΕΡΙΝΟΣ

Ἑσπερινὸ γλυκὰ ἢ καμπάνα ὡς ἀργοσήμανε
στοῦ Φθινοπώρου τὸ θλιμμένο τοῦτο δεῖλι
στὸν οὐρανὸ ψηλὰ τὰ μάτια ὡς ὑψοθήκανε
δεητικὰ κι' ἀργοκινήθηκαν τὰ χεῖλη.

Κι' ὅπως τὰ σύννεφα στὴ δύση ἀργοπορούσανε
τὴ μυστικὴ γιὰ νὰ χαροῦν φωτοχυσία
βγῆκαν δειλὰ τὰ πρῶτα ἀστέρια κι' ἀπορούσανε
γιὰ τὴν ἀτέλειωτη αὐτὴ κι' ἄφωνη ἰεσία.

ΧΑΡΑ ΚΡΙΣΠΟΥ

Η ΠΟΙΗΣΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΙΔΩΛΑ

Β'.

Ὁ ποιητὴς γνωρίζει πολὺ καλά τοὺς νυκτερινούς φόβους, τὸ πρᾶγμα ποὺ διαπορεύεται εἰς τὸ σκότος, τὸ σύμπτωμα δαιμονίου μεσημβρινοῦ. Εἶναι, στ' ἀλήθεια, ματαιόδοξος. Ὅσο τοῦ ἐπιτρέπει ἡ εὐλογισία τῆς γλώσσης καὶ τὸ ὑπάκουον μέταλλο τῶν συνηχήσεων.

Δὲν λησιμονεῖ ὁμως τὴν ἀναπνοὴν τοῦ θανάτου. Τὴν διακρίνει εἰς κάθε στιγμήν. Εἰς τὸ γέλιο τῆς ἡδονῆς, εἰς τὸ κύμα τοῦ ρίγους, εἰς τὸν ἀπροσδιόριστον θόρυβον πίπτοντος ἀντικειμένου. Ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ὥραν τῆς εὐφορίας, «αὐτὸς τολμᾷ νὰ κλαίῃ ἐντὸς μας».

Ξεύρει ὅτι ὑπάρχουν εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἰς τὴν γῆν πράγματα, «ποὺ δὲν τὰ ὑποπέυεται ἢ φιλοσοφία». Δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι χιλιάδες ἄγγελοι «μποροῦν νὰ χορέψουν εἰς τὴν κορυφὴν μιᾶς βελόνης» καὶ δὲν ἐπιμένει νὰ τοὺς ἴδῃ. Δὲν εἶναι τὸ μόνον σημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι σχολαστικός.

Αἱ σχέσεις του μὲ τὴν λογικὴν εἶναι πάντοτε πολὺ καλαί, διότι ἀγαπᾷ τὴν ὑπερβολὴν, μητέρα τῆς σοφίας κατὰ τὸν λατῖνον σοφόν.

Εὐδαιμονιστής; Ὅχι περισσότερον ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Πληκτικός; Ὅσον ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τῆς πέννας, ὄχι περισσότερον.

Σέβεται τοὺς κανόνες τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς. Ξένος καὶ παρεπίδημος, δὲν ἔχει τὴν ἀφέλειαν νὰ πιστεῦῃ ὅτι τοῦ ἀνήκει ἡ γῆ. Συχνὰ ὁμολογεῖ τὴν ἀγνοίαν του, καὶ χωρὶς νὰ τοῦ τὸ ζητήσῃ κανεὶς:

«Μὰ γιὰ ποῖο σκοπὸ

νὰ ταράξω τὴ σκόνῃ σ' ἕνα κύπελλο
πάνω ροδοπέταλα

δὲν ξέρω».

Δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχη πάντοτε σπουδαῖος λόγος διὰ νὰ χάσῃ τὴν ψυχραίμιαν του. Οὔτε δικαιολογεῖται δι' αὐτό.

Κατὰ κανόνα πιστεῖ εἰς τὸν Θεόν. Μὲ

τὸν τρόπον του; Ἔστω, ἀλλὰ πιστεῖ. Εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν δημιουργικὸ παιδί τοῦ Θεοῦ. Δημιουργεῖ ἀνυστερόβουλα καὶ ἄδολα. Καλύτερα ἀπὸ ὅλους καταλαβαίνει τὸ ἱερὸν Μυστήριον τῆς Ἑκτῆς Ἡμέρας. Τῆς ἡμέρας ἐκείνης, «ποῦ μᾶς ἄρχισε».

Τὸ μυστήριον αὐτὸ ἐμίσησε καὶ διέσυρε ἡ ἐποχὴ. Τὴν ἱερωτέραν στιγμήν τῆς Διαρκείας—ὅπου ἡ αἰωνιότης σπᾷ τὴν ὑπέρχονον ροὴν της διὰ νὰ δεχθῇ τὸν μυστικὸν καρπὸν τῆς θείας ἀγάπης—αὐτὴν ἀκριβῶς ἐχαρκτηρίσαμεν φαντασιοπληξίαν. Ἐλαφρᾶ τῇ καρδίᾳ ἐπληγώσαμεν τὴν μνήμην εἰς τὸ εὐπαθέστερόν της σημεῖον. Ἐν ὀνόματι... ἀρχῶν, ἐθυσίασθη ἡ πρώτη ἀρχή.

Καὶ αἱ ὀξείαι προθέσεις ποὺ ἐταλάνισαν τὰ κουρασμένα νεῦρα, ἐχάραξαν τὰ ὄρια τῆς νέας αἰσθητικῆς μὲ αἰσιοδοξοτάτην πρωτοβουλίαν. Καὶ ἡ αἰσθητικὴ δὲν διέφυγε τὴν ἀλλόκοτον ὅσον καὶ φοβερὰν ζηλοτυπίαν, ποῦ—κατὰ τὸν Μπερδιάγεφ—ἐταλαιπώρησε τὴν φιλοσοφίαν εἰς τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα. Τὴν ζηλοτυπίαν πρὸς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς μεθόδους των.

Ἐποχρωμένη βιαστικά ν' ἀπαρηθῆ δόξας, τὰς ὁποίας πολὺ ἠγάπησεν, καὶ ἀγράφους ἔξεις, αἱ ὁποῖαι τῆς εἶχαν γίνεαι δευτέρα φύσις, ἐδέχθη νὰ ἀνταλλάξῃ τὴν πλήρη σεβασμοῦ διαίσθησιν μὲ μίαν ἀφορητῶς δογματίζουσαν παρατηρητικότητα. Παρατηρητικότητα ποῦ δὲν παρεδέχετο ὅ,τι δὲν ἠδύνατο νὰ ἐγγίσῃ. Ποῦ ἐκ τῶν προτέρων ἐδικαίωνε τὴν ἀπτήν φαντασιοπληξίαν, καὶ ἐκ τῶν προτέρων κατεδίκαζε τὴν μεγάλην καὶ ἀσύλληπτον πραγματικότητα τῆς δημιουργίας.

Δὲν θ' ἀποδώσαμεν εἰς τὸν Ἰπτόλυτον Ταιν αὐτὴν τὴν τάσιν. Αὐτὸς ἤξευρε νὰ σταματᾷ ἐγκαίρως, ὅταν αἱ ὀξείαι σκαπάται τῆς «βοτανικῆς» του, τῆς «μὲ τὰ ἀνθρώπινα ἔργα ἀσχολουμένης», προσέκρουαν εἰς τὰς μυστικὰς ρίζας, αἱ ὁποῖαι εἰς

τὸ βάθος τοῦ χρόνου τροφοδοτοῦν τὸ δένδρον τῆς δημιουργίας.

Ὅπως ἤξευρε πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ὁ Σαῖντ Μπαίβ, καὶ μετὰ ὁ Μπραντές. Οἱ μαθηταὶ ὁμοῦ εἶχον κάθε λόγον, διὰ νὰ μὴ σέβωνται τὴν μὲ κόπον κτηθεῖσαν πείραν. Ἦσαν, ἄλλωστε, ἐναντίον παντὸς σεβασμοῦ. Ἄνθρωποι ἀπογοητευμένης ιδιοσυγκρασίας καὶ θολῶν ἐπιδιώξεων, καθήρχοντο μὲ ρωμαλέας εἰδωλοθύτους κρανγὰς εἰς τὸ ὑποσυνείδητον αὐτὸ τῆς δημιουργίας, φωτίζοντες μὲ εὐθηνὸν φῶς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς τὰ ἅγια. Ἡ ψυχαναλυτικὴ σχολὴ τῆς Βιέννης ἦτο πρόθυμος, βεβαίως, νὰ τοὺς προμηθεύσῃ τὰς κλίμακας.

Ὅλαι αἱ ἀξίαι, ἢ μικρὰ ἀλλὰ πολύτιμος περιουσία τοῦ πτωχοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς πλήρους πικριῶν ἱστορίας του, ὅλα αὐτὰ τὰ φῶτα τὰ «αἰφνης τῆ ψυχῆ ἀναφθέντα καὶ αὐτὰ ἑαυτὰ τρέφοντα» μὰς παρεστάθησαν ὡς «ἐκδικήσεις τοῦ γενετησιακοῦ ἀσυνειδήτου, ἀπελαθέντος καὶ ἐπανεμφανιζομένου αἰφνιδίως εἰς τὴν συνείδησιν». Ἡ ἄσκησις καὶ ἡ σιωπὴ, ἡ νύκτα καὶ τὸ δειλινόν, ἡρμηνεύθησαν μὲ τοὺς ἀδένας. Πόσον ἐψεύσθημεν κατὰ τὴν ἀναρρίχισίν μας εἰς τοὺς ἔστερηνμένους πάσης πρωτοτυπίας καὶ γενναιότητος πλοκάμους τοῦ αὐθάδους ὕλισμοῦ. Ἡ μεγάλη ἀνακάλυψις τοῦ αἰῶνος, «ἢ πλατεῖα πύλη καὶ ἡ εὐρύχωρος ὁδός», δὲν ἦτο κἄν ἰδική μας. Τὴν ἐγνώριζε καὶ ὁ Ἰουδαῖος τῆς ἐποχῆς τοῦ Πιλάτου, καὶ ὁ Ἀθηναῖος εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Πεισιστράτου, ὁ Ὁράτιος, ὁ Πλαῦτος καὶ ὁ Βοργίας. Πόσον πρέπει νὰ ἐσκοτάσεν ἡ δεισιδαιμονία τὰ μάτια μας, διὰ νὰ χειροκροτῶμεν αὐτὴν τὴν τραγικῶς κοινότοπον ἀνακάλυψίν μας.

Μόνον ὁ μεθυσμένος βλέπει τὸ σύμπαν νὰ στρέφεται γύρω του. Τίποτα εἰς τὸν κόσμον δὲν ἤλλαξε πρὸς χάριν μας. Ἄλλως τε «Φαντάζεσθε πὼς ὁ Ἅγιος στὴν ἐρημί-
μά του, μὲ τὸν Διάβολο καθισμένο πάνω στὸν ὄμο-
του, ἔνοιωθε τίποτε λιγώτερο ἀπὸ πείνα, δίψα, ὕγρα-
σία, καὶ τὸ γυρὸ νύκτας, κάψα καλοκαιριοῦ, παρὰ ἐμεῖς ὅλοι»;
Εἶναι πλέον ἀργὰ διὰ νὰ ζητηθοῦν εὐθύ-

ναι διὰ τὰς προθέσεις αὐτάς. Ἄλλως τε ποῖοι θὰ τὰς ἐξήτουν καὶ ἀπὸ ποίους; Πάνω εἰς τοὺς ὀρίζοντας ἔχει ἀπλωθῆ ἡδη ἡ σκιά, καὶ ἐδῶ κάτω εἴμεθα βέβαιοι δι' ὅλα. Πρὸ πάντων εἴμεθα βέβαιοι ὅτι, «ὡραία εἶναι μόνον κάθε ἡδονή, καὶ ἄσχημος κάθε πόνος».

Οἱ δεσμοὶ μὲ τὸ παρελθὸν εἶναι ἐνοχλητικοί. Ὁ εἰδωλολάτρης πιστεύει πάντοτε ὅτι ὅλα ἀρχίζον ἀπὸ αὐτόν. Ἰδίως τὸ εὐρωπαϊκὸν παρελθόν, μὲ τὰς ἰσχυρὰς διασταυρώσεις, τὰς ἀνησυχίας φυλάς, τὰς κατακλυσμαῖας συγκρούσεις πού ἐγένων λαοὺς καὶ τυράννους ὅλα

«ces maledictions, ces blasphèmes, ces plaintes

ces extases, ces eris, ces Te Deum» ἦσαν μία δυσβάστακτος πείρα. Μία πείρα πού δὲν σοῦ ἐπέτρεπε νὰ προχωρήσῃς πρὶν διαλεχθῆς μαζὺ της. Ὁ ἀγὼν διὰ τὰς ἀξίας καὶ τὰ κριτήρια, εἶχεν ἀφήσει παντοῦ ἴχνη. Ἐστοίχισε πολὺ, ὅπως ὅλοι οἱ ἀγῶνες πού γίνονται διὰ τὴν ἐλευθερίαν. Τόσον πλατὺ πεδίου μάχης, δὲν ὑπάρχει ἄλλο εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος. Ὑψηλοὶ καθεδρικοί, λευκὰ κοιμητήρια, λαβυρινθώδη ἀνάκτορα, ὅπου ἀντηχεῖ ἀκόμη τὸ παρακτικὸ γέλιο βορειῶν πριγκήπων, «περιπέτεια μοναχῶν» εἰς πύργους, ὅπου οἱ φύλακες δεικνύουν ἀκόμη εἰς τὸν κατάπληκτον ἐπισκέπτην τὰ ἴχνη τῶν συμπλοκῶν μὲ τὰ κακὰ πνεύματα. Ὅπου συνεζητήθη τὸ «μόριον ἄν, ἢ ἐντελέχεια τοῦ Ἀριστοτέλους, ἢ μετρικὴ τοῦ Πινδάρου». Θυμέλαι καὶ σκηναί, ὅπου ἀπείρους φορὰς ἐδολοφονήθη ὁ Ἀγαμέμνων, ἐτυφλώθη ἢ Ἰοκάστη, ἐμονομάχησε ὁ Ἀμλέτος, ἐπαζάρειν τὴν ψυχὴν του ὁ Φάουστ.

Αὐλαὶ μοναστηριῶν, αἰμοχαρεῖς ἡγεμόνες, σεραφικοὶ δόκτορες, σταυροφόροι, ἀναχωρηταί, εὐφάνταστοι θαλασσοπόροι. Ἐνας παντοδύναμος κόσμος, πού ἀπεκηρύχθη χωρὶς νὰ ξεπερασθῆ, πού ἐσβύσθη χωρὶς νὰ λησμονηθῆ.

Σήμερον ἡ δημιουργία καὶ ἡ κριτικὴ δὲν εἶναι ἀπαραιτήτων νὰ ἔχουν κριτήρια. Ἄλλως τε ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρῃς τὴν ταλαίπωρον λέξιν, διὰ νὰ καταστής ὑποπτος. Ἄναφέρεσαι εἰς αὐτὴν καὶ ὁ ἄλλος φαντάζεται μίαν πελωρίαν ἀσπίδα, ὅπισθεν τῆς

ὁποίας δύνανται νὰ κρύψουν οἱ στεῖροι τὴν στεριότητά των, οἱ μωροὶ τὴν μωρίαν των, οἱ δολοφόνοι τὸ ἐγγχειρίδιόν των, τὰ παιδιὰ καὶ αἱ γυναῖκες τὴν ἀληθινὴν των ἡλικίαν. Εἰς τὸν ἦχον τῆς, πολλοὶ ἐνθυμοῦνται θορυβώδη ἐμβατήρια «λαϊκῶν ποιητῶν», ἐκπαραθυρώσεις ὑπόπτων κλπ. Καὶ δὲν ἔχουν ἀπὸ μίαν ἀποψιν ἄδικον.

Τὸ θέμα δὲν εἶναι νέον. Οὐτὲ εὐκολον. Οὐτὲ προτιθέμεθα νὰ τὸ ἀναπτύξωμεν εἰς τὰ στενὰ ὄρια τῆς μελέτης μας. Νὰ τὸ ἀντιπαρέλθωμεν ὅμως δὲν ἔχομεν δικαίωμα. Εἶναι συνυφασμένον μὲ τὴν μοῖραν καὶ τὴν ἐλευθερίαν μας.

Ποιὸς ἀμφιβάλλει δι' αὐτό; Οἱ loci desperati σήμερον εἶναι ἐσκαμμένοι ἀπὸ βόμβας καὶ ὁ ἐπόμενος κρότος ποῦ θ' ἀκουσθῆ θὰ εἶναι ἀπὸ τὴν βόμβαν τοῦ ὕδρογόνου. Βεβαίως ἡ ἐλαφρὰ συζήτησις τοῦ καλῶς θεμασμένου σαλονιοῦ, δύναται ν' ἀντιπαρέρχεται τὰ κριτήρια. Ὅπως καὶ ἄλλα πολλὰ πράγματα. Ὅσοι ὅμως ἀπώλεσαν τὴν ἐλευθερίαν των, ὅσοι ὑπεχρεώθησαν νὰ παρελαύνουν πρὸ τῶν μαινωλείων ταριχευμένων τυράννων, ὅσοι δὲν διαθέτουν τίποτε εἰς τὸν κόσμον, οὔτε κἂν τὴν ἐλπίδα, ὅσοι, τέλος, ἀναμένουν τὸν θάνατον ἀνυπεράσπιστοι;

Τί σημασίαν μπορεῖ νὰ ἔχουν ὅλαι αἱ θαυμάσιαι κατακτήσεις τῆς ἐπιστήμης, ὅταν τὴν ὥραν τῆς ἐξόδου, ὅλοι αὐτοὶ εἶναι ἐξ ἴσου ἔνοχοι μὲ τὸν ἥρωα τοῦ περιφήμου ἔργου τοῦ Μπράουνινγκ, καὶ κτέφτουν χάμω καὶ φοβοῦνται τὸν Σέτεμπο; Καὶ εἰς ἐσχάτην ἀνάλυσιν, τί τοὺς ἔδωσαν εἰς ἀντάλλαγμα τῆς ἐλπίδος ποῦ τὸν ἀφήρεσαν, ὅλοι αὐτοὶ οἱ ρωμαλεοὶ δημοκῶποι τῶν φθινοπωρινῶν ἐπαναστάσεων ἢ οἱ πολυτελεῖς λιπόσαρκοι φιλόσοφοι; Ἄς μὴ ἐπιμείνωμεν εἰς αὐτό...

Καὶ ἡ κριτικὴ—προϊὸν αὐτῆς τῆς αὐτάρκους αἰσθητικῆς—ἐπροχώρησε χαρούμενη, σύμφωνα, ἄλλως τε, πρὸς τὰ ἐμβατήρια τῆς «χαρούμενης ἐπιστήμης». Ἡ εἰδωλολατρικὴ αὐταρέσκειά της κατέστησε, βεβαίως, κάπως νωθρὰς τὰς κινήσεις της. Δὲν ἔχει σημασίαν, ἐὰν καυχᾶται διὰ τὴν ἀπέραντον εὐλυγισίαν της καὶ τὴν δξυτάτην ἀντίληψίν της.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι παρητήθη ἀπὸ τὰς

μεγάλας τῆς χαρᾶς. Τὰ κριτήρια—εἰς τὴν καθαρῶς πνευματικὴν σημασίαν των—κατωχύρωνον τὰς ἐπικινδύνους ἐπεκτάσεις τῆς, τὰ τολμηρὰ πετάγματά της. Τοὺς ἐνθουσιασμοὺς καὶ τὰς ρωμαλέας ἀρνήσεις. Ἦναγκάσθη νὰ περιορίσῃ τὰ ὄρια καὶ τοὺς σκοποὺς της. Τὰ ἐπίσημα χεῖλη τοῦ Ἰψεν κάποτε ὡμολόγησαν εἰλικρινῶς: «Δὲν θέτω παρὰ ἔρωτήσεις καὶ ἀποστολὴν μὴ δὲν εἶναι διόλου ν' ἀπαντῶ εἰς αὐτάς».

Αὐτὴ ἡ ἐκουσία παραίτησις, πρὶν ἐξελιθῆ εἰς τραγικὸν διχασμόν, ἐπληξε τὴν κριτικὴν ὄρασιν εἰς τὰς εὐπαθετέρας τῆς λειτουργίας. Τὴν ἀφώπλισε.

Εἰς τὰς εὐτυχεστέρας ὥρας τῆς κατορθώνει νὰ θεωρῆ συνυπεύθυνον τὸν ἑαυτὸν της μὲ τὸν δημιουργόν, καλύπτουσα πίσω ἀπὸ θορυβώδεις λυρικὰς ἐξάψεις τὴν προληπτικότητά της. Θ' ἀπῆτει μακρὰν ἀνάλυσιν, ἡ ἐξέτασις τῶν ὄρων, ὑφ' οὓς ὁ εὐρωπαϊὸς ποιητὴς ὑπεκατέστησε τὰ κριτήρια μὲ τὸν μῦθον. Ὅχι πλέον τὸν μῦθον, ὅπως τὸν ἐδιδάχθημεν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους κλασσικοὺς, ἐκείνον ποῦ ἦντλει ἀπὸ ὑψηλὰ κριτήρια τὴν δύναμιν καὶ τὴν δικαιοσύνην του.

Οἰονδήποτε ἀρχαῖον μῦθον ἂν ἀνατάμωμεν, θὰ ἐκπλαγῶμεν ἀπὸ τὴν τραγικὴν σύνδεσιν τῶν στοιχείων. Τίποτε ἐκεῖ δὲν εἶναι τυχαῖον. Ὅλα ἐκκινοῦν ἀπὸ ὁρατὰς ἀφετηρίας. Ἄνὰ πᾶν βῆμα αἰσθάνεσαι τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνὰ πᾶσαν στιγμήν ἀκούεις φωνὴν «ἐξ οὐρανοῦ γεγονυῖαν».

Τοῦ κλασσικοῦ μύθου, προηγεῖτο ἰσχυρὸν κριτήριον. Ἐκεῖνο καὶ ἐφώτιζε βαρυσήμαντα τὴν κάθαρσιν τῶν παθημάτων.

Ἐπρεπε νὰ σπαταληθῆ πολὺ καὶ πολὺτιμον πνευματικὸν αἷμα, διὰ νὰ ἐπιστρέψωμεν εἰς τὴν ὑψηλὴν σύνθεσιν, ὅπου:

«οῖμα δ' ἐργμάτων χρονιώτερον βιοτεῖν,

ὅ,τι κε σὺν Χαρίτων τύχα
γλῶσσα φρενὸς ἐξέλοι βαθείας».

Ἡ ἐποχὴ ἐγνώρισε τὸν μῦθον, μαγικὴν εἰκόνα καὶ μαγικὴν γάβδον συγχρόνως ποῦ συμπληρῶνει ὅλα τὰ κενὰ τῆς δημιουργίας. Πρόθυμος πάντοτε νὰ καλύψῃ μὲ τὸ μεγαλεῖον του τὴν λιποψυχίαν τοῦ ποιητοῦ, μὲ τὴν ρώμην του τὴν καχεκτικὴν

τητα τῆς ἐμπνεύσεως.

Ἡ κριτικὴ προσηρομῶσθη, ἔπαυσε πλέον νὰ χωρίζῃ μῦθον καὶ ποίησιν. Διότι, εὐλόγως, ἐν ὄψει τοῦ μύθου, μειοῦνται αἱ ἀπαιτήσεις μας ἀπὸ τὴν ποίησιν. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τῆς ζητῇ κυριαρχίαν τῆς γλώσσης, ἀπ' εὐθείας σχέσεις πρὸς τὴν ἀλήθειαν, φύσιν, μουσικὴν, λόγον. Ὁ μῦθος δύναται νὰ ἐκφρασθῇ καὶ μὲ χειρονομίας, καὶ μὲ σχήματα καὶ μὲ γρίφους.

Ἐπτόχυνε κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἡ εὐαισθησία μας; Πιθανόν. Ἐξησθῆνσε ἡ δημιουργικὴ πνοή; Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ τί ἀντιλαμβανόμεθα ὡς τοιαύτην. Πάντως δὲν δυνάμεθα ν' ἀγνοῶμεν ὅτι τὰ κριτήρια του τὰ κατακτᾷ ὁ ἄνθρωπος μὲ ἰδρώτα καὶ αἷμα. Τὰ περισσότερα τὰ ὀφείλει εἰς τὸν «μνησιπήμονα πόνον», ἐνῶ τὸν μῦθον δύναται νὰ τὸν εὔρη εἰς τὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά... (Τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἀνεδείχθησαν χρήσιμοι σύμβουλοι πολλῶν...).

Τὰ κριτήρια θέτουν ἐπὶ τάπητος τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας. Πολυστῆνακτον καὶ ζωτικόν. Ἡ ποίησις, ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ὁμήρου, τὸ κνοφορεῖ καὶ τὸ αἰμοδοτεῖ μὲ πολῦτιμον αἷμα. Πολῦτιμον, διότι εἰς τὰς περισσότερας περιπτώσεις, δὲν τὸ συγχύζει κανενὸς εἶδους σκοπιμότης, κανενὸς εἶδους εἰδωλολατρικῆ δεισιδαιμονία. Εἰς τὰς μεγάλας στιγμὰς τῆς, τίποτε δὲν θολώνει τὴν πλήρη ἐλπίδος βεβαιότητά της. Γνωρίζει τότε, ὅτι ὁ ἄνθρωπος «ἐπ' ἐλευθερία ἐκλήθη» καί:

«τὴν καταστροφὴν του, τὴν ἔχει πάντα πίσω του καὶ μπρὸς του τὸν θεὸν καὶ ὅταν πηγαίῃ, πάει στὴν αἰωνιότη, ἔτσι ὅπως τρέχουν οἱ πηγές».

Τὸ εἰδῶλον δεσμεύει τὴν ἐλευθερίαν. Ταπεινώνει τὴν ὑπαρξιν. Εἴτε ἔχει τὴν μορφήν ἀρχαίου ξοάνου, εἴτε μοντέρνας προλήψεως. Ἡ παρουσία δὲν ἀπλοποιεῖ τίποτε. Εἰς τὴν σκιάν του ἡ ζωὴ καθίσταται ἀφορητὸς πολῦπλοκος ἐπαυξάνουσα τὴν προβληματικότητά της εἰς τὸ ἀβέβαιον ρεῦμα τῆς μεταβλητότητος.

Ἡ γενεὰ πού ἔζησε αὐτὸν τὸν τρομερὸν ἰλιγγον, εἰς τὸ τέλος ἀντελήφθη καὶ ὁμολόγησε, ὅτι:

«... δὲν ὑπῆρχεν ἔδαφος, παρὰ μονάχα κλίμακες, πού στηριζόντουσαν ἀνάμεταξύ τους, τρέμοντας».

Δὲν δυνάμεθα νὰ ὀμιλῶμεν περὶ ἐλευθερίας, ὅταν τὸ πνεῦμα καὶ ἡ συνειδητοῦ δουλεύουν εἰς τοὺς συγκλονιστικοὺς φόβους, πού δημιουργεῖ ἡ προσήλωσις καὶ ἡ ἐξάρτησις ἀπὸ τὴν ὕλην. Ἡ ἱστορία εἶναι γνωστὴ καὶ εἰς τὰ μικρὰ παιδιά!

Τὸ εἰδῶλον εἶναι ἡ θεότης τῆς ἀνελευθέρου συνειδήσεως. Καὶ ἡ συνειδητοῦ αὐτὴ δύναται κάλλιστα νὰ περιφέρεται... ἀνυπόδητος, ἀπολαμβάνουσα τὸν ἥλιον τῆς Πολυνησίας, ἢ εὐπρεπέστατα ἐνδεδυμένη, ν' ἀπολαμβάνῃ καὶ νὰ κρίνῃ τοὺς πίνακας τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Ἄλλο ζήτημα βεβαίως, ἐὰν εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν, γνωρίζει κάποτε: «ν' ἀντικαθιστᾷ μὲ τὸν ἀπὸ μηχανῆς θεόν, τὴν μεταφυσικὴν παρηγορίαν».

Ὅλον ἐπιστρέφομεν εἰς τὴν ἰδίαν βάσιν. Ἡ Διαφώτισις μὲ τὸν Νέο-Ἀνθρωπισμὸν εἶπαν τὸν αἰσιόδοξον λόγον των. Ἐφαντάσθησαν τὸν ἐλεύθερον ἄνθρωπον μὲ ὄσην φαντασίαν καὶ ὁ δόκτωρ Βάγνερ—εἰς τὸν δεύτερον Φάουστ—τὸν homunculum:

«ἄνθρωπάκι νόστιμον καὶ σοφόν.

Εἶναι γνωστὴ ἡ περιφημοῦ σκηνή. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὁ Μεφιστοφελῆς. (Ὁ ἄγγελος πού ἐξέπεσε, μελαψός, ρυτιδωμένος, μὲ τσοῦρουφλισμένην τὴν γενειάδα εἰς τὰς φλόγας τῆς Κολάσεως).

«...Ἀπ' τὸν Βορρᾶ

φερμένος στὸν αἰῶνα τῆς νυκτός, μεγαλωμένος μέσα σὲ ρημάδια παπάδων καὶ ἱπποτῶν...».

Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευράν, ὁ «λύομνος Προμηθεύς».

«Χωρὶς σκῆπτρον, ἐλεύθερος, ἀπεριόριστος, ἀλλ' ἄνθρωπος, χωρὶς τάξεις, ἴσος, χωρὶς φυλές, χωρὶς ἔθνος.

Ἐλεύθερος ἀπὸ τὸ δέος, τὴν λατρεία, τοὺς βαθμούς.

Βασιλεὺς στὸν ἑαυτὸν του, δίκαιος, εὐγενικός, σοφός, ἀλλ' ἄνθρωπος».

Περίφημος σκηνὴ διὰ κομωδίαν, ἐὰν δὲν ἐτελείωνε μέσα εἰς στεναγμούς, εἰς νε-

κρούς, εις πόλεμον. Ἐὰν δὲν ἐστοίχιζε τὴν ἐλευθερίαν εἰς τόσους ἀνθρώπους, τοὺς δόποιους ἔπεισε νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ κριτήρια των, διὰ ν' ἀντιμετωπίσουν μόνοι καὶ ἀνυπεράσπιστοι τὴν τελευταίαν τῆς πράξις, τὸν θάνατον.

Ὅλοι ζῶμεν μὲ τὸν φόβον αὐτόν. Ἄλλ' ὅταν τὸ σκότος κατεβαίνει εἰς τὴν καρδιά, εἰς τὴν σκέψιν, εἰς τὰ βλέφαρα, ὁ νοῦς τρέχει πάντοτε εἰς τοὺς προγόνους.

Ἄγριον δωρικὸν αἷμα, ἔαν ἀκόμη κυλᾷ εἰς τὰς φλέβας μας, βοήθησέ μας νὰ

ὑψωθῶμεν ὡς τὴν ὑψηλὴν σου πηγὴν.

Σὺ ποὺ ἐνομοθέτησες τὸν ὄρατον καὶ τὸν ἀόρατον κόσμον, μέ:

«..... νόμους
ὑψίποδας, οὐρανίαν
δι' αἰθέρα τεκνωθέντας, ὧν Ὀλυμπος
πατὴρ μόνος, οὐδέ νιν
θνατὰ φύσις ἀνέρων
ἔτικτεν, οὐδὲ μήποτε λάθα κατακοιμάση,
μέγας ἐν τούτοις θεός, οὐδέ γηράσκει».

N. I. KAPMIPHSZ

ΝΥΚΤΕΡΙΝΟ

Θὰ πάω ἓνα περίπατο στὴν ἄκρια κεῖ τοῦ δάσους
ἀπόψε ποὺ πεθύμησα νὰ μείνω μοναχὴ
καὶ κεῖ τὴν ὥρα ποὺ οἱ ψυχὲς γυρεύουν ν' ἀποστάσουν
τὸ μόχτο τῆς ἡμέρας μου θὰ κάνω προσευχὴ.

Τότε θ' ἀνοίξω τῆς καρδιάς μου διάπλατα τὰ βάθεια
κι' ὅ,τι θὰ ἰδῶ ἀνελέητα κι' ἀπλᾶ θὲ νὰ τὸ εἰπῶ,
τὰ τόσα λάθη μου κι' αὐτὰ ποὺ μὲ πληγώνουν πάθια
κι' ὅ,τι κρυφὸ κι' ἀμφίβολο μ' αὐτὴ τῆ γῆ δεσμό.

Θέλω νὰ εἰπῶ πόσο ἡ ψυχὴ μου βγήκε γελασμένη
ὅσες φορές δὲν ἄκουσε μιὰ θεία προσταγή,
κι' ὡ πόση ἐντὸς μου πλανερὴ, φρικτὴ ἀγωνία μοῦ φέρνει
ἡ ἀνθρώπινη! ἡ ἀνθρώπινη τοῦ νοῦ μου συλλογὴ!

Ἡ μέρα μήπως ποὺ θάρρηθῃ θᾶναι μιὰ μέρα ὅμοια
ὅπως καὶ χτές; ἢ τάχατες νὰ κλείνη ἓνα καμῶ;
πῶς ν' ἀντιτάξης, ποὺ νὰ πᾶς σὰν βρίσκης σταυροδρόμια,
κι' εἶναι τὸ κάθε βῆμα σου σύρριζα στὸ γκρεμὸ;...

Ὅσο νὰ νοιώση μου ἡ καρδιά, π' ἀλάφρωσε ἀπ' τὸ βάρος
κι' ὅσο νὰ ἰδῶ πῶς τὸ σταυρὸ τόνε βαστούμε δυὸ
κι' ἀπὸ τὴν αὔρα ἓνα γλυκὸ ψιθύρισμα νὰ πάρω
ποὺ νὰ μοῦ δώσῃ δύναμι γιὰ ἓνα αὔριο.

Τότε θὰ γείρω εὐλαθικὰ κι' ὁ στοχασμὸς μου πέρα
θὲ νὰ πετάξῃ ἐλεύθερος σ' ὅ,τι βαθεῖα ποθῶ...
σὲ μιὰ ζωὴ πανέμορφη ποὺ θάρρηθῃ κάποια μέρα,
σ' ἓνα Θεὸ ποὺ σκέπτομαι ὅσο μπορῶ ἀγαθὸ!

Θὰ πάω ἓνα περίπατο στὴν ἄκρια κεῖ τοῦ δάσους
ἀπόψε ποὺ πεθύμησα νὰ μείνω μοναχὴ.
Τὴν ὥρα ποὺ ὡς καὶ τ' ἀψυχα θέλουν νὰ ξεποστᾶσουν
χωρὶς νὰ λήθῃ τὸν πόνο του, ποιὸς εἶπε πῶς μπορεῖ;

Η ΜΗΤΕΡΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Β'.

Σάν ένα τίτλο τιμής θά μπορή νά προβάλλη ἡ νεοελληνική μας ποίηση τὸ γεγονός ὅτι ἔκανε θέμα τῶν ἐμπνεύσεών της τὴν γλυκύτερη καὶ στοργικώτερη, γιὰ κάθε ἄνθρωπο, ὕπαρξι: τὴν μητέρα!

Στὴν ἐποχὴ μας, πού ἡ μηχανὴ θεοποιεῖται καὶ λατρεύεται, τὸ προσεκτικὸ σκύψιμο τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου ἐπάνω ἀπὸ τέτοια πνευματικὰ ἐπιτεύγματα εἶναι γι' αὐτὸν μίᾶ ἀναφυχὴ καὶ μίᾶ ὄσας στὴν ἔρημο πού τὸν περιβάλλει.

Ἡ ἐπαφὴ καὶ ἡ καλύτερη γνωριμία τοῦ σημερινοῦ νεοέλληνα μὲ τὰ ποιητικὰ κείμενα—παλαιότερων καὶ νεωτέρων—πού ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν μητέρα, τοῦ εἶναι μίᾶ πολύτιμη εὐκαιρία γιὰ νὰ δροσίση τὴν κουρασμένη καὶ ταλαιπωρημένη του ψυχὴ. Γιατί ἡ μάνα πάντα ξεκουράζει καὶ ἀναπαύει τὸ παιδί της.

Σειρὰ ὀλόκληρη ἐργατῶν τοῦ στίχου θά παρελάσουν καὶ στὸ δεύτερο αὐτὸ ἄρθρο, πού ἡ ἄμεσα ὕμνησαν τὴν Μητέρα ἡ ἔμμεσα μᾶς ἔδωσαν πτυχές της ζωῆς της. Καὶ οἱ δύο τρόποι τῆς προσφοράς τους μᾶς εἶναι ἐξ ἴσου ἀγαπητοὶ καὶ συμπαιθεῖς.

Τρία ποιήματα μὲ θέμα τὴν μητέρα μᾶς ἄφησε πολύτιμη κληρονομιά ὁ Ἰωάννης Πολέμης. Εἶναι «ἡ ἀκλαυτὴ»⁽¹⁾, ὁ «μισεμὸς»⁽²⁾ καὶ τὸ «στὴ Μητέρα τῶν Μητέρων», πού ἔχει γραφῆ (τὴν Μ. Παρρασκευὴ τοῦ 1913) γιὰ τὴν Ἰδανικὴ Μορφὴ τῆς Μητέρας, τὴν Θεοτόκο.

Τὸ τελευταῖο τοῦτο ποιήμα του εἶναι γραμμμένο μὲ βαθειὰ συγκίνηση καὶ σεβασμὸ γιὰ τὴν πονεμένη Μητέρα τοῦ Θεανθρώπου!

«...Μητέρα τῶν Μητέρων! Σὺ, πού
φαρμακερὸ
μέσ' στὴν καρδιά σου πέρασε τὸ δί-
κοπο μαχαίρι,
κρεμάμενο ὅταν εἶδες τὸ Γυιό σου στὸ
Σταυρό!»

Ὁ πόνος τῆς Παρθένας Μάνας εἶναι βουθός, χωρὶς παράπονο καὶ χωρὶς κραυγές. Ποναεὶ ὁμως βαθειά:

«Μὰ ὁ πόνος ὅσο ἀμίλητος, τόσο καὶ
πιο μεγάλος,

τὸ ρέμα τὸ φραγμένο στὸ φράκτη του
ξεσπᾷ».

Καὶ συνεχίζει μὲ ἕνα ἐπιγραμματικὸ στίχο:

«Σάν τοῦ παιδιοῦ τὴ στέρησι δὲν εἶ-
ναι πόνος ἄλλος».

Νοιώθοντας ὁ ποιητὴς πέρα γιὰ πέρα τὴν μεγάλη σημασία τῆς ἐξιλαστηρίου θυσίας τοῦ Σταυρωμένου Υἱοῦ Της, τὴν καλεῖ νὰ παρηγορηθῆ καὶ νὰ παρηγορήσῃ:
«Σφόγγισε Σὺ, Παρθένα, τὰ μάτια
τὰ νωπά.

Ἄν τέτοιοι πόνου ἐγένηκαν χιλιάδων
σκλάθων λύτρα,

ἂν ἔσπασαν κομμάτια τὰ σίδηρα βα-
ρειά,

ἄνοιξε τίς ἀγκάλες σου κι' ἔλα πα-
ρηγορήτρα,

Σὺ, τοῦ πικροῦ θανάτου γλυκειὰ πα-
ρηγοριά».

Ποιὰ θλιμμένη μητέρα, ποῖος πονεμένος πατέρας—ἀλλὰ καὶ κάθε θνητός—δὲν γύρεψε μὲ συντριβὴ καὶ μὲ πίστι τὴν βοήθειά Της;

Καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸ ἑλληνικὸ Ἔθνος εἶναι συνδεδεμένη ἡ Παναγία Θεοτόκος, ὅχι μόνον σάν Ὑπέρμαχος Στρατηγὸς ἀλλὰ καὶ σάν Μητέρα τῶν θλιμμένων⁽³⁾!

Ἡ «ἀκλαυτὴ» εἶναι ἕνα ποιήμα γεμάτο ἀπὸ τραγικὸ στοιχεῖο. Μία μάνα πού δέχεται ἀλλεπάλληλα τὰ χτυπήματα τοῦ χάρου καὶ πού στὸ τέλος «τρελλὴ ἀπομένει» εἶναι τὸ κύριο πρόσωπο τοῦτοῦ ποιήματος:

«Ἐγειρ' ἡ μάνα στ' ἄχαρο προσκέ-
φαλο

τῆς κόρης, πού ξεψυχοῦσε ἀγάλια.

Πέντε φορές μὲ δάκρυα κατὰθρεξε
τέτοια χαροκαμένα προσκεφάλια.

Πέντε φορές μὲ τὰ σκληρὰ τὰ νύχια
του

ἐσπάραξεν ὁ χάρος τὴν καρδιά της.
Πέντε υφούλλες ἡ φτωγὴ ἐσαθάνωσε,
τὰ πέντε κοσμαγάπητα παιδιὰ της».

Γιὰ κάθε χαμὸ ἔκλαιγε, ἔκλαιγε τόσο
πολύ πού «ἐστέρεψεν ἡ δίκρουνη τῶν ὀμ-
ματιῶν της βρῦση».

(1) Ἰ. Πολέμη, «Τὸ παλὸ βιολί», Ἀθήναι, σελ. 81.

(2) Ἰ. Πολέμη, «Σπασμένα μάρμαρα», Ἀθήναι, σελ. 61.

(3) Ὁ ἐθνικός μας ἱστορικὸς Κ. Παπαρηγόπουλος ἔγραψε (V' τόμος, σελ. 259) ὑπέροχον ὕμνο πρὸς τὴν Μητέρα, ὅπου καὶ ἐξηγεῖ καὶ δικαιολογεῖ τὴν λατρεία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους πρὸς τὴν Θεομήτορα.

Για τούτη τώρα την κόρη «τὴν στερνὴ τὴν ὁμορφότερη» δὲν ἔχει ἄλλα δάκρυα νὰ χύσῃ.

Καὶ ὅταν ἡ κόρη «μ’ ἕνα σπασμὸ τὰ χέρια τῆς τινάζει» ἢ μάννα πού ξόδεψε σ’ ἄλλους θανάτους πολυαγαπημένον παιδιῶν τὰ δάκρυά τῆς «ξεσπᾶ σὲ γέλοια καὶ βραχνὰ φωνάζει»:

«Φέρτε τὰ καλορριζικά στεφάνια τῆς,
ἔλατε, φιλενάδες τῆς, ἔλατε!
ἀπόψε τὴν παντρεύω τὴν κοροῦλα μου,

γιατί καὶ σεῖς μαζί μου δὲν γελᾶτε;
Δύστυχη μητέρα! Δὲν ἀνθεξες σ’ ἄλλο χτύπημα. Τί πόνο κρύβει καὶ ἡ τελευταία στροφή:

«Φέγγει θαμπὰ τὸ καντηλάκι ἀγνάτι τῆς
καὶ σιγοτρέμ’ ἢ λάμπι του θλιμμένη.
Κρίμα στὴν κόρη πού ἀκλαυτῆ ξεψύχησε!»

Κρίμα στὴ μάννα πού τρελλῆ ἀπομένει!»

‘Ο «μισεμὸς» τοῦ Πολέμη μοιάζει πολὺ μὲ δημοτικὸ τραγουδι—καὶ σὰν θέμα καὶ σὰν στίχος. Θέμα του ἔχει αὐτὸ πού στάθηκε, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ «πολυτρόπου» ‘Οδυσσεά ὡς σήμερα, στοιχείο ζωῆς καὶ δημιουργίας γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνας, τὴν ξενιτειά. ‘Εδῶ πὺρ συγκεκριμένα ἔχομε τὴν πρώτη φάσι, τὴν ἀναχώρησι τοῦ γιου, τὸν μισεμὸ.

Τὰ κύρια πρόσωπα εἶναι ἡ μάννα πού μένει πίσω καὶ ὁ γιουὸς πού μισεύει γιὰ τὰ ξένα:

«Μισεύεις γιὰ τὴν ξενιτειά καὶ μένω μοναχὴ μου.

Σύρε, παιδί μου, στὸ καλὸ καὶ σύρε στὴν εὐχὴ μου!»

Καὶ ἀκολουθοῦν στίχοι, στοὺς ὁποίους ἀφθονοῦν ξενιτεῖαι τὸ μητρικὸ συναίσθημα, ντυμένο ἐδῶ μὲ ζωηρὰ ἐπίθετα καὶ ὑπερβολικὰ σχήματα. Καὶ ὅμως μᾶς ἱκανοποιοῦν αὐτὲς οἱ ὑπερβολές! Δὲν κυττάζει ἐδῶ ὁ ποιητὴς τὰ πράγματα κάτω ἀπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ψυχρῆς λογικῆς, ἀλλὰ τὰ βλέπει νὰ πηγάζουν—γεμάτα εἰλικρινεία καὶ στοργή—ἀπὸ τὴν πλούσια μητρικὴ καρδιά:

«Τριανταφυλλένια ἢ στράτα σου, κρινοσπαρμένοι οἱ δρόμοι,
γιὰ χάρι σου ν’ ἀνοθολοῦν καὶ τὰ λιθάρια ἀκόμη·
τὰ δάκρυά μου νὰ γενοῦν διαμάντια σ’ ὅ,τι ἀγγίσεις,
καὶ τὸ ποτῆρι τῆς χαρᾶς ποτὲ νὰ μὴ στραγγίσης·
νὰ πίνης καὶ νὰ ξεδιψᾷς καὶ νᾶναι αὐτὸ γεμάτο
σὰν νᾶναι ἢ βρῦση ἀπὸ ψηλὰ κι’ αὐτὸ νᾶν’ ἀπὸ κάτω».

Στὶς δύο ἐπόμενες στροφές ἡ μάννα λέει

στὸν γιουὸ τῆς ὅτι ἐκεῖ «στὰ μακρὰ τὰ ξένα» ὑπάρχουν κίνδυνοι καὶ κακοποπιές: «δίχτυα πολλὰ κι’ ὀξόβεργες θὰ στήσουνε γιὰ σένα». Καὶ οἱ ἐχθροὶ του στὴν ξενιτειά εἶναι «ἢ ἐλπίδα μετὰ τοὺς πόθους τῆς», «τὸ βιὸς δὲ τὰ παλτία», καὶ «ἢ ξεγελάστρα ἢ ὁμορφιά». Πῶς τὰ διαισθάνεται ὅλα αὐτὰ ἡ μητρικὴ καρδιά!

Καὶ νὰ ποῦ οἱ φόβοι ζωντανεύουν! Κάποτε ὁ νιὸς θὰ ξεχάσῃ τὴν μάννα του, τὸ πατρικὸ καλύβι καὶ θ’ ἀρνηθῇ καὶ τὴν πατρίδα. Ἄλλὰ σὰν φτάνει ἢ σκέψις καὶ ὁ νοῦς τῆς μητέρας σὲ τοῦτο τὸ τελευταῖο γίνεται ἄλλος ἄνθρωπος:

«Παιδί μου, ἂν τὴν μητέρα σου πάψης νὰ τὴ θυμάσαι,
μὲ δίχως βαρυγκόμησι συχωρεμένος νᾶσαι·

κι’ ἂν τὸ φτωχὸ καλύβι μας ντροπῆ σου φέρνει ὡς τόσο

καὶ πάλι πρόθυμη συχώρεσι νὰ δώσω·

μ’ ἂν τὴν πατρίδα ἀπαρνηθῆς πού τὴν λατρεύουμ’ ὄλοι,
νᾶν’ ἢ ζωὴ σου, ὅπου κι’ ἂν πᾶς, ἀγκάθια καὶ τριβόλοι».

Πόσο γνήσια Ἑλληνίδα ὀρθώνεται μπροστὰ στὰ μάτια μας ἢ ἀπλή αὐτὴ μητέρα! Εἶναι σὰν νὰ ἄκουσε μὲ τὰ ἴδια τῆς τὰ αὐτὰ τὸν ἀρχαῖο φιλόσοφο νὰ λέη ἐκεῖνα τὰ ἀθάνατα: «μητρός τε καὶ πατρός καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων τιμιώτερον... ἐστὶν ἡ Πατρίς...».

Καὶ ὁ Ἀργύρης Ἐφταλιώτης, στὰ «τραγουδία τοῦ ξενιτεμένου», αὐτὸν τὸν πόνο τῆς μητέρας μᾶς περιγράφει γιὰ τὸν χωρισμὸ τὸν «ζωντανό». Εἶναι καὶ αὐτὸς σκληρὸς, ὅσο καμιάκι φορὰ καὶ ὁ ἄλλος, καὶ εἶχε δίκαιο ὁ λαϊκὸς τραγουδιστὴς νὰ λέγῃ ὅτι «παρηγοριά δὲν ἔχει».

‘Ο τίτλος τοῦ ποιήματος εἶναι «Μάννα καὶ γιουὸς» (†). Καὶ τοῦτο τὸ ποίημα, σὰν τὸν «μισεμὸ» τοῦ Πολέμη, ἔχει μιὰ διάχυτη πνοὴ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Καὶ αὐτὴ ἡ πηγαία συγκίνησι εἶναι πού σὲ κάνει νὰ νοιώθῃς καὶ σὺ εἰλικρινὰ τὸν καῦμό καὶ τὴν πίκρα τῆς ξενιτειᾶς καὶ ἰδιαίτερα τῆς μητρικῆς καρδιάς τὸν σπαραγμὸ! ‘Ο ποιητὴς ὁ ἴδιος ξενιτεύτηκε ἀπὸ μικρὸς, ἔζησε τὰ βάσανα τοῦ ξένου τόπου καὶ ξένο χῶμα σκέπασε τὸ νεκρὸ κορμὶ του. Αὐτὴν λοιπὸν τὴν πεῖρα τῆς ζωῆς του, τὴν στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν μάννα, τὴν ἔκανε τραγοῦδι. Τραγοῦδι γνήσια ἑλληνικὸ, γεμάτο πόνο καὶ λαχτᾶρα.

Στὸ «μάννα καὶ γιουὸς» μᾶς παρουσιάζεται ἕνας ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος μάννας πού, μὲ συγκρατημένο πόνο, κατευοδώνει τὸν μονακριβὸ γιουὸ τῆς γιὰ τὰ ξένα:

(4) Ἀργ. Ἐφταλιώτη, «Ἄπαντα», τόμος Α’ σελ. 16.

«Μιά μάνα πολυστέναχτη, χαροκαμένη
μαύρη μάνα,
πούχε μικρούλα γιὰ σκολεῖο κι' ἀγύρι
γιὰ τὰ ξένα,
φιλά τὸ γυιό της μὲ καῦμό, κι' ἔνα
σταυρὸ τοῦ δίνει.

—Σύρε καὶ πάινε στὸ καλὸ, μονάκριβο
παιδί μου!

Κράτα σταυρὸ γιὰ φυλαχτὸ μαζὺ μὲ
τὴν εὐκὴ μου
καὶ σὰ γυρίσης φέρ' τονα σταυρὸ μαλαματένιο,
νὰ τὸν κρεμάσης στὸ λαιμὸ τῆς ὠρίας
ἀδελφῆς σου».

Καὶ ἀφίνοντας μας ὁ ποιητὴς μόνους
νὰ συλλάβουμε μὲ τὴν φαντασία μας τὰ
δάκρυα καὶ τὴν θλίψι τῆς μάνας καὶ τῆς
ἀδελφῆς, μᾶς λέει:

«Παίρνει τὰ μάτια του ὁ μικρὸς, στὴν
ξενητεῖα μισεύει». Ἐκεῖ γυρεύοντας τύχη
«νὰ κι' ὀμπροστά του ἡ τύχη». Σὲ μιὰ
στιχομυθία, πού ἐπακολουθεῖ, ἡ τύχη τὸν
συμβουλεύει νὰ ἀνέβῃ στὸ ἀντικρινὸ βουνό
καὶ «πίσω μὴ γυρίσῃ». Καὶ ἀπὸ τὴν
«ψηλὴ κορφὴ του νὰ ροδολήσῃ» στὴν ἄλλη
καὶ κεῖ «θὰ βρῆ τὸ μάλαμα, θὰ βρῆ
τὸ βιὸς πού θέλει». Καὶ τὸ παιδί ἄβουλο
καὶ πειθῆνιο στὰ λόγια τῆς «τὸ μονοπάτι
τοῦ βουνοῦ σιγά-σιγά ἀνεβαίνει, περνοῦνε
χρόνια δεκοχτῶ καὶ στὴν κορφὴ του φτάνει».

Καὶ σὺν ἔφτασε στὸ τέρμα του, ὠριμος
ἄνδρας πιά, τὸν κυριεύει μιὰ ἀκατανίκητη
νοσταλγία γιὰ τὴν πατρίδα του, μιὰ λαχτάρα
γιὰ τὴν μάνα καὶ τὴν ἀδελφὴ του. Γι' αὐτὸ
ἔξοπάει σὲ κλάμα καὶ μοιρολογαίει τὸ ριζικὸ
του:

«Σὲ πέτρα ἀπάνου κάθισε, κι' ἀρχί-
νησε τὸ κλάμα:

«Ἄλλοι στὴ δόλια μάνα μου, πού ἀ-
κόμα μ' ἀπαντέχει!

Κι' ἄλλοι στὴν ἀδελφούλα μου, πού
τὰ προικιά προσμένῃ».

Τὴν ἀπόφασι ὅμως τὴν πῆρε: νὰ γυρί-
σῃ στὸ σπίτι καὶ στὴ μάνα του, ἀφοῦ πρῶ-
τα κάνει τὸν σταυρὸ, πού αὐτὴ τοῦ εἶχε
δώσει, μαλαματένιο.

Μὲ μαύρη καὶ βαρεῖα καρδιά τὸν
κάτω δρόμο παίρνει,

χρόνια περνοῦνε δώδεκα καὶ μὲς στὸν
κάμπο φτάνει.

Βρίσκει φλουριά καὶ μάλαμα καὶ τὸ
σταυρὸ χρυσάνει.

Παίρνει καράβι σὺν πουλί, καράβι κι'
ἀρμενίζει.

Φτάνει στὸ σπίτι τ' ἄραχνο, τὴν μάνα
του δὲν βρίσκει!

Ζητάει τὴν ἀδελφούλα, κι' ἐκεῖνη δὲν
τὴν βρίσκει!»

Ἔτσι ὅλη ἡ χαρὰ καὶ ἡ εὐτυχία πού
προγευόταν ὁ ξενιτεμένος γυιὸς μεταβάλλεται
σὲ θλίψι καὶ δάκρυα. Ζητώντας πα-

ρηγοριά πηγαίνει στὴν ἐκκλησία «νὰ τά-
ξη ἀσῆμι στοὺς ἀγίους». Ἡ ψυχὴ τῆς νε-
κρῆς μάνας του τὸν παρακολουθεῖ καὶ
γι' αὐτὸ:

«Ἐκεῖ πού βαθιοστέναζε, κι' ἐκεῖ πού
προσκυνοῦσε

βγαίνει ἀπ' τὴ μαύρη γῆς φωνὴ καὶ
τὴν καρδιά του σκίζει.

—Παιδί μου, ἄχ, πῶς μᾶς ἄργησες,
καὶ τώρα ἔμεις ἄργοῦμε,
καὶ τώρα ἔμεις ἐπήγαμε στὸ ἀγύρι-
στο ταξίδι!»

Καὶ τοῦ λέει ἡ μάνα του, συνεχίζοντας,
νὰ πάῃ νὰ χαιρετήσῃ αὐτὴν καὶ τὴν ἀ-
δελφὴ του παίρνοντας μαζὶ του λιθάνι καὶ
φωτιά καὶ τὸν χρυσὸ σταυρὸ γιὰ τὴν ἀ-
δελφὴ του.

Καὶ ὁ διπλὰ γερασμένος τώρα γυιὸς,
«παίρνει λιθάνι καὶ φωτιά καὶ τὸ σταυρὸ
μαζὶ του καὶ ἀπάνω σὲ δυὸ μνήματα τ'
ἄσπρα μαλλιά του σέρνει».

Τὴ θλιθερῆ, ἀλήθεια, ἀλλὰ καὶ στοργι-
κὴ αὐτὴ ἡ ἐκδήλωσι τοῦ γυιοῦ!

Ἄ Γ. Δροσίνη, στὴν συλλογὴ του
«τὰ φωτερὰ σκοτάδια»⁽⁵⁾ ἔχει ἓνα ποιή-
μα ἀφιερωμένο στὴν μητέρα του. Ὁ ποι-
ητὴς ἐλάτρευε τὴν μητέρα του καὶ κάθε
μέρα, μετὰ τὸν θάνατό της, πῆγαινε στὴν
στερνὴ της κατοικία. Ἐκεῖ ἔμεινε ὄρες καὶ
τῆς ἔκανε συντροφιά μὲ τὴ θέρη τῆς ἀ-
γάπης του. Εὐρίσκει στὴν θύμησί της, στὴν
ἀναπόλησι τοῦ πῶ ἀγαπημένου του προ-
σώπου, λίγη παρηγοριά. Καὶ ἡ νοσταλ-
γία αὐτῆ τῆς νεκρῆς μητέρας του τοῦ φέρ-
νει στὴ σκέψι τὰ ἀμέριμα παιδικὰ χρό-
νια του, πού ἡ στοργὴ τῆς τὰ ζέσταινε:

«Παιδί, μὲ παραμύθια μὲ νανοῦριζες,
Μητέρα μου καλὴ, στὰ γόνατά σου
κι' ὅταν τὸ παραμῦθι ἐτέλειωνες
μὲ πλάγιαζες νὰ κοιμηθῶ κοντά σου.

Τὰ χρόνια κυλοῦν γοργά. Ἡ μητέρα
του πέθανε καὶ τοῦ ἄλλοτε μικροῦ παι-
διοῦ ἄσπρισαν τὰ μαλλιά. Λαχταράει τώ-
ρα νὰ βρῆ κοντὰ της τὸν τελευταῖο ὕπνο
του:

«Ἐκεῖ, πού τώρα Σὺ κοιμᾶσαι ἀξύ-
πνητη,

τὰ δυὸ μου πόδια σέρνω ἀποσταμένα,
νὰ κοιμηθῶ κοντά σου.—Τέλειωσε
τὸ παραμῦθι τῆς ζωῆς γιὰ μένα».

Κυριολεκτικὰ λατρεία γιὰ τὴν μητέρα
του ἐνοιώθη καὶ ὁ Ν α π ο λ έ ω ν Λ α π α
θι ώ τ η ς. Γι' αὐτὸ ὁ θάνατός της τοῦ
ἐκόστισε πολὺ. Τὸ πλήγμα ἦταν γι' αὐ-
τὸν φοβερό. Μερικοὶ μάλιστα ὑποστηρί-
ζουν ὅτι ἴσως ὁ θάνατος αὐτὸς νὰ ἦταν
ἓνας ἀπὸ τοὺς κύριους λόγους πού τὸν
ὠθησαν στὴν τραγικὴ του αὐτοκτονία, κα-

(5) Γ. Δροσίνη, «Τὰ φωτερὰ σκοτάδια», σ. 116.

τὰ τὸ δεύτερο ἔτος τῆς κατοχῆς.* Φυσικά δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἀποψι αὐτῆ (6).

Τὸ ποίημα πού ἔχει θέμα τὴν μάνα, καὶ ἰδιαίτερα τὴν μάνα του, εἶναι τὸ «δάκρυα».

Ἀναφέρουμε δύο στροφές ὅπου φαίνεται καθαρά τὸ ἀνεξίτηλο σφράγισμα πού ἔφησε τὸ πέρασμα τῆς μητέρας του, τόσο μέσα στὸ σπίτι τους ὅσο καὶ στὰ παιδιά της:

«Δὲν εἶναι τίποτα στὸ σπίτι, Μάνα μου,

νὰ μὴ σὲ φέρνει δλάκερη στὴ σκέψη,
καὶ μῆτε τίποτα στὴ ζωὴ μας Μάνα μου,

πού νὰ μὴν τῶχεις κάπως σημαδέψει».

Ἡ παρουσία της τοῦ εἶναι ἀδιάκοπα ζωντανὴ καὶ αἰσθητὴ:

«Κι' οὔτε πού κάνω βῆμα τώρα, Μάνα μου,

χωρὶς οἱ λογισμοὶ σου νὰ μὲ ζώσουν,
καθὼς ἐγγίζω ἢ ἀντικρύζω, Μάνα μου,

τὸ κάθε τι πού μεταχειρίζοσυν...».

Πόση λεπτὴ εὐαισθησία καὶ στοργὴ δὲν μαρτυρεῖ ἡ συχνὴ ἐπανάληψι τοῦ «μάνα μου»!

Ἄρά γε τὴν ὥρα πού ὁ ἴδιος ἐτοίμαζε τὸ τραγικὸ τέλος τῆς ζωῆς του ποιοὶ λογισμοὶ νὰ τὸν ἔζωσαν καὶ πῆραν τὴν θέσι τῆς μάνας του; Πόσο ὁμως ἡ ψυχὴ της θὰ θρήνησε ἀπὸ τὴν ἄλλη ζωὴ αὐτὸν τὸν χαμὸ τοῦ γιοῦ της...

Τὴν νεκρὴ μητέρα του θυμᾶται μὲ βαθεῖα συγκίνησι καὶ ὁ Γιάγκος Ἀργυρόπουλος στὸ ποίημά του «στὸν τάφο τῆς Μητέρας μου».

Εἰλικρινῆ καὶ στοργικὴ ἀγάπη δείχνει τὸ δεύτερο τετραστίχο. Ὁ γιοῦς δὲν τὴν ξεχνάει τὴν νεκρὴ μάνα του. Ἀντίθετα τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου μεγαλώνει τὴν υἱικὴ ἀφοσίωσι:

«Ὅσο τὰ χρόνια κι' ἂν περνοῦν, μάνα,
γλυκεῖα μητέρα,
ὅσο κι' ἂν φεύγῃ σου ἡ ψυχὴ στὰ βάθη
τ' οὐρανοῦ,
κάτι μὲ σέρνει πρὸς ἐσέ, στὸ μνημα
σου ἐδῶ πέρα,
ἡ θύμησι, μανοῦλα μου, π' ἀστράφτει
μέσ' τὸ νοῦ».

Αὐτὸ τὸ «μάνα, γλυκεῖα μητέρα» πόση τρυφερότητα δὲν κρύβει, ἀλλὰ καὶ πόσο πόνο γιὰ τὴν παντοτεινὴ στέρησι τῆς ἀγάπης της.

Ὁ Ἀγγελοσ Σικελιανός (7)

(6) Περισσότερα γιὰ τὸν Λαπαθιώτη βλ. Γ. Βερίτη: «Ἀπὸ τὴν ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Λαπαθιώτη», «Ἀκτίνες» 1944, σελ. 207 καὶ ἐξ.

(7) Ἀγγ. Σικελιανού: Λυρικός βίος, τόμ. α': Ἀλαφροῖσκωτος, «τῆς μάνας μου», σελ. 38.

στὸν «Ἀλαφροῖσκωτο», μὲ τὸν τίτλο «τῆς μάνας μου», ἔχει στίχους γιὰ νὰ τὴν ὑμνήσῃ:

«Πάντα θὰ ῥτῶ νὰ χαϊδεύτῳ
στὰ γόνατά σου ἀπὸ τ' ἀχνὸ
τῆς εὐλογίας τὸ χέρι

.....»
Ἐνα ἄλλο ποίημα σχετικὸ μὲ τὴν μητέρα δὲν τὸ ἔχει γράψῃ ποιητῆς, ἀλλὰ ὁ μουσουργὸς καὶ ἱδρυτὴς τοῦ ἑλληνικοῦ μελοδράματος Διονύσιος Λαυράκης, ὅταν σπούδαζε στὴν Ἰταλία. Εἶναι ἓνα συννέτο, τὸ νόημα τοῦ ὁποίου συνοψίζεται στὸν τελευταῖο του στίχο, ἀληθινὰ ἐπιγραμματικῶς:

«Ἐσὺ μοῦ λείπεις καὶ μοῦ λείπουν ὅλα».

Ὁ ποιητῆς Γ. Ἀθάνας σχεδὸν σ' ὅλες τὶς ποιητικὲς συλλογές του ἔχει ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ὑμνήσει τὴν μητέρα.

Στὴ συλλογὴ του «Καιρὸς Πολέμου» (Ποιήματα 1918-19), τὸ κεντρικὸ σημεῖο εἶναι ἡ μητέρα. Ἰδιαίτερα δὲ τὸ τονίζει αὐτὸ ὁ εἰσηγητῆς τῆς Ἑλληνοδίκου Ἐπιτροπῆς τοῦ Φιλαδελφείου λυρικοῦ διαγωνισμοῦ Δημ. Καραχάλους (Λάμπρος Ἀστέρης): «Ὁ ποιητῆς τοῦ «πολέμου καιρὸς» παντοῦ καὶ πάντοτε τὴν μητέρα του, τὴ μάνα του ἐνθυμεῖται, βέβαιον γνῶρισμα στοργῆς, φίλτρου, οἰκογενείας, σπιτιοῦ, διότι ἡ στοργὴ τῆς μάνας στὸ παιδί της καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ παιδιοῦ στὴ μάνα ἔχει ἐξαιρετικὴν σ' ἑμᾶς τοὺς Ἕλληνας δύναμιν. Δὲν ὁμοιάζομεν μὲ τοὺς ἄλλους εὐρωπαϊκοὺς λαούς, πού διατηρεῖται ἡ ἀγάπη αὐτῆ δυνατὴ μόνον ὅσο εἶναι τὸ παιδί μικρᾶς ἡλικίας. Εἶναι σ' ἑμᾶς προγονικὴ κληρονομιά, ἀτταθισμός, προϋπαρξίς μιᾶς ἀγάπης πού μᾶς δένει μὲ τοὺς γονεῖς ἀπὸ τὴν κούνα μὲχρι τοῦ τάφου. Ὁ ποιητῆς τοῦ «Πολέμου καιρὸς» δὲν τὴν λησμονεῖ οὔτε στιγμῆ καὶ πολλὰς φορές τὴν συνδέει, τὴν ἐναρμονίζει μὲ ὄλον τὸν κόσμον τῶν αἰσθημάτων του καὶ φυσικὰ μὲ τὴν γῆν πού ἐγεννήθη, μὲ αὐτὴν περισσότερο, ὥστε νὰ νομίζῃ κανεὶς ὅτι μάνα του θεωρεῖ τὴν Πατρίδα καὶ Πατρίδα τὴν μάνα του».

Ἐδῶ θὰ ἀναφέρωμε δύο ποιήματα πού πιὸ ἄμεσα μιλοῦν γιὰ τὴν μητέρα. Εἶναι «οἱ μάνες τῶν πολεμιστῶν» (8) καὶ «στὸν τάφο ἐνὸς Γάλλου» (9)

Γιὰ τὸ πρῶτο παραθέτομε μίαν κρίσι, στὴν ἴδια εἰσήγησι, τοῦ Λ. Ἀστέρη πάλι: «Ἰδοὺ καὶ «οἱ μάνες τῶν πολεμιστῶν» γραμμένον σ' ἓνα ὑψηλόφρονον ἀλτροῦισμόν συνταυτισμένον μὲ τὸ πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς καλωσύνης καὶ ἀγαθότητος—μοναδι-

(8) Γ. Ἀθάνα: «Καιρὸς πολέμου», πρῶτον βραβεῖον φιλαδελφείου ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ, Ἀθήναι, σελ. 52.

(9) Ἐνθ. ἀν., σελ. 28.

κὸ στοιχείο ἠθικῆς ὑπεροχῆς»:

«ὦ ἐσύ μανοῦλα, πῶχασες βλαστάρια
σου ἀκριθὸ
καὶ κλαῖς καὶ δὲ στερεοῦνε τὰ δά-
κρυα τῆς ψυχῆς σου,
χῦσ' ἕνα δάκρυ γι' ἄλλης μιᾶς φτω-
χῆς μανοῦλας γυιό,
ποῦ αὐτὸς στὴ μάχη ἐσκότωσε τὸ δύσ-
μοιρο παιδί σου.
Κι' ἐσύ, μανοῦλα τυχερή, πῶχεις κα-
λοδεχτῆ,
κλαμένη, τὸ παιδάκι σου στὴν πόρτα
τοῦ σπιτιοῦ σου,
χῦσ' ἕνα δάκρυ γι' ἄλλης μιᾶς μα-
νούλας τὸ παιδί,
ποῦ ἐπήγε καὶ τὸ σκότωσε τὸ βόλι
τοῦ δικοῦ σου».

Καὶ καθέννας πού, βαθεῖα συγκινημένος,
ἀκούει ἢ διαβάζει τὸ «πρωτοτυπώτατον»
αὐτὸ ποίημα δὲν ξέρει γιὰ ποῖο παιδί καὶ
γιὰ ποῖα μανοῦλα νὰ χύσῃ τὰ δικά του
δάκρυα.

Μὲ πόσο ἀνθρωπισμὸ—Χριστιανισμὸ κα-
λύτερα—ἀντικρύζει ὁ ποιητῆς τὴς μάνες
τῶν πολεμιστῶν, πολεμιστῆς καὶ ὁ ἴδιος,
ξεπερνώντας γλῶσσα, φυλὴ, ἐθνικότητα!

Ἔχει τόση ψυχικὴ ὁμορφιά αὐτὸ τὸ ποί-
ημα, πού περισσότερα λόγια θὰ τὸ ἔκα-
ναν νὰ χάσῃ τὸ λεπτὸ πονεμένο χρῶμα
τοῦ!

Ὁ ποιητῆς στὸν πρόλογό του γράφει
σχετικὰ μὲ τὰ ποιήματα τοῦ «καιρὸς πο-
λέμου» τὰ ἑξῆς: «Τὰ ποιήματα τῆς συλλο-
γῆς αὐτῆς ἔχουν γραφῆ στὴν Μακεδονία
τὸν καιρὸ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολέμου. Τὰ
περισσότερα εἶναι αὐτοσχεδιάσματα, ση-
μαδεμένα μὲ τὸ μολύδι σ' ἕνα κομμάτι
χαρτί, πού ξέφτισε φυλαγμένο στὴν τσέ-
πη τῆς εὐζωνικῆς χλαίνης».

Κάπου, λοιπόν, στὴν Μακεδονία πρέπει
νὰ εἶναι καὶ ὁ «τάφος ἐνὸς Γάλλου»:

«Ποῦθε καὶ πού σ' αὐτὴ τῆ γῆ νὰ ζή-
σης, νὰ πεθάνῃς!

Οὔτε καὶ σ' ὄνειρο κακὸ δὲν τῶχεις
ποτέ ἰδεῖ.

Κι' ὅμως, κακόμοιρο παιδί,
τῆς μάνας σου τὴν ἀγκαλιὰ δὲν θὰ
ξαναζεστάνῃς!

Τοῦ κάκου θὰ σὲ καρτερῆ γερτῆ στο
παραθύρι

κι' ἂν χρόνια ἢ πόρτα τοῦ σπιτιοῦ
γιὰ σὲ μείνῃ ἀνοιχτῆ,

Ἄλλοίμονο! θὰ σὲ ζητῆ
αἰώνια τῆς πατρίδας σου, φτωχέ, τὸ
κοιμητήρι!

Ἄλλὰ ὁ Ἄθνας εἶναι ὁ ποιητῆς τοῦ
πιδ ἄμεσου ὕμνου πρὸς τὴν μητέρα, πού
ἔχει καθιερωθῆ ἀπὸ εἰκοσαετίας γιὰ τὴν
ἐορτὴ τῆς μητέρας.

Τὸ πρῶτο τετράστιχο, σ' ἕνα τόνο θριαμ-
βευτικὸ καὶ χαρούμενο, εἶναι τὸ ἑξῆς:

«Γιὰ σὲ τὸ πρῶτο κλάψιμο

γιὰ σὲ τὸ πρῶτο γέλιο.

Ἔσ' εἶσαι τὸ θεμέλιο
πού χτίζεται ἡ Ζωή!»

Τὸν θάνατο τοῦ πολεμιστοῦ καὶ τὴν με-
γάλῃ μητρικῇ ὀδύνῃ γιὰ τὸν χωρισμὸ αὐ-
τὸ ἔχει γιὰ θέμα του καὶ ὁ Ν. Ποριώ-
της στὸ ποίημά του «ἡ μάννα»⁽¹⁰⁾.

Ὁ γυιὸς τῆς μάνας αὐτῆς, πού χάθηκε
στὸν πόλεμο, εἶχε ἕνα χάρισμα ἰδιαίτερο,
εἶχε «χέρια πλαστοουργά», ἦταν, ὅπως φαί-
νεται, καλλιτέχνης. Τὴν μάννα του τὴν ἀ-
γαποῦσε πολὺ ὁ νέος αὐτός. Καὶ μίᾳ ἐκ-
δήλωσι τῆς ἀγάπης του ἦταν καὶ τούτη:
πῆρε μάρμαρο ἀκριθὸ καὶ μὲ τὰ ἴδια του
τὰ χέρια ἀρχισε νὰ σμιλεῖ ἐπάνω του τὴν
μορφὴ τῆς.

Θρηνεῖ τώρα καὶ μοιρολογεῖ ἡ μάννα
του, σὰν τῆς ἔφεραν τὴν θλιθερῆ εἰδησι:

«Γλυκὸ μου ἀγόρι, ποιὸς μου σοῦ βά-
σκανε

τ' ἀντρεπωμένα χέρια, ὅταν εἶδωλο

ξανά μὲ πλάθαν, τῆ γεννήτρα,

στ' ἄλυτο μάρμαρο νὰ φαντάζω;»

Τὰ χέρια αὐτά, πού μὲ τόση στοργῇ καὶ
τέχνῃ ἔπιασαν τὴν σμίλη, μίᾳ μέρα—στὴν
κλῆσι τῆς ἄλλης μεγάλης μάνας—ἀδρα-
ξαν ἄρματα καὶ ντουφέκια:

«Τὰ πλαστοουργά σου χέρια, ὦ, μὴν
ἔσωνε

ν' ἀδράξουν ἄρμα, σύνεργο ἀντι-
χαρο!

ψωμί καὶ δόξα δὲ θὰ φέρουν

πιὰ στὴ ζωντάκληρη μάννα, ἐμένα!»

Μάταια καὶ ἡ μάννα καὶ τὸ «εἶδωλό» τῆς,
πού ὁ γυιὸς τῆς τῆς ἔφτιασε, τὸν καρτε-
ροῦν. Δὲν γύρισε πίσω!

Καὶ κείνα πού ἦταν «τὸ ψωμί κι' ἡ δό-
ξα του», τὰ χέρια του δηλαδή,

«πολέμιο χῶμα τὰ χάριξε ἀψυχα
τὰ πού χαρίζαν ψυχὴ στὰ χῶματα».

Καὶ ἐξακολουθεῖ τὸ κλάμα τῆς ἡ μά-
να καὶ χύνει μαῦρα δάκρυα γι' αὐτὴν τὴν
θέσι πού βρέθηκε στ' «ἄθλια γεράματα».

Σὲ τοῦτο τὸ ποίημα ἔχομε ἕνα θρῆνο
μητρικὸ ὄχι μόνο γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ γυιοῦ,
ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν χαμὸ τῶν χειρῶν τοῦ
καλλιτέχνη. Ἐκεῖνο, πού στὸ μάτια τῆς
ἄμοιρης μάνας του αἰσθητοποιοῦσε τὸν
καλλιτεχνικὸ του πλοῦτο καὶ τὴν ἐμπνευ-
σί του, ἦταν τὰ χέρια του. Κι' αὐτά, στὴν
μεγάλῃ τῆς θλίψι καὶ τὸν σπαραγμὸ, ἰδι-
αίτερα τὰ θυμᾶται καὶ ἡ ἀναπόλησί τους
αὐτῆ τῆς πληγῶνι βαθύτερα τὴν καρδιά.

Ἔτσι ἐδῶ ἡ μητρικὴ ὀδύνη παρουσιάζ-
εται πιὸ βαθεῖα, πιὸ μεγάλη καὶ μὲ μίᾳ
εἰλικρινέστερη συμπάθεια τὴν ἀντικρύζο-
με καὶ μεῖς.

Στὸ ποίημα τοῦ Ἰ. Γρυπάρη «Μάν-

(10) Τὸ ποίημα αὐτὸ ἐδημοσιεύθη στὸ πε-
ριοδικὸν «Νουμάς», Νοέμβριος 1913, σελ. 200.

να»⁽¹¹⁾ ἔχομε καὶ πάλι θρήνο μάνας γιὰ τὸν χαμό τοῦ παιδιοῦ της, τῆς κόρης της.

Σ' ἓνα μαρμαρᾶ παρήγγειλε τὰ στολίδια τοῦ τάφου τῆς κόρης της. Καὶ ἡ Ἰ-δια, ντυμένη στὰ μαύρα, μὲ χλωμὴ τὴν πονεμένη ὄψι της, παρακολουθεῖ τὸν τεχνίτη:

«Ξερὴ, σὰ μαρμαρένο κλῆμα
ἢ μαυροφόρα ἢ κερὰ
στέκει κοντὰ στὸ μαρμαρᾶ,
ποῦ πελεκάει μὲ τέχνη, μνήμα
στὴν πεθαμένη της χαρὰ.

Τὴν πεθαμένη της τὴν κόρη
τὴ βλέπει τώρα σκαλιστή,
ὅπως ὀλίγο πρὶ σβυστῆ,
πρὶ νὰ τὴ σβύση ἀγριοσῶβρι
στὴν ἀγκαλιά της τὴ ζεστή».

Τὸ ἄψυχο αὐτὸ ζωντανεμα κάνει τὴν μάνα, ποῦ θλίβεται βαθεῖα, νὰ ἀπευθύνῃ λόγια παινετικά στὸν τεχνίτη, τὸν μαρμαρᾶ:

«Ἀλήθεια ἢ τέχνη σου μεγάλῃ
νὰ ζωντανέψης τὴ νεκρὴ,
ἀλήθεια, βλέπω ἀπ' ἀντικρὺ
μ' ὅλα τὰ περισσά της κάλλη,
τὴ Χάιδω μου τὴ μικρῆ...».

Καὶ τώρα βάζει σὲ δοκιμασία τὴν τέχνη του, τὸν προκαλεῖ καὶ μὲ ἀδύναμη φωνὴ τὸν ρωτᾷει:

«Τάχα τῆς τέχνης σου τὰ μέτρα
—κί ἔτσι τῆς σβύνετ' ἢ φωνή—
καὶ τὴν καρδιά μου ποῦ πονεῖ,
κάνουν καὶ τὴν καρδιά μου πέτρα
τὸν πόνο της νὰ λησμονῆ;».

Ἀντίθετα, στὸ ποίημα «in memoriam»⁽¹²⁾ τοῦ Σωτήρη Σκίπη, ἔχομε τὸν πόνο τῶν ὄρφανῶν παιδιῶν γιὰ τὴν μητρικὴ ἀπουσία.

Καὶ οἱ δέκα ὀκτὸ στροφές τοῦ ποιήματος εἶναι σφραγισμένες μὲ τὴν θλίψι αὐτῆ:

Ἐπαντοτεινὸς ἀποχαιρετισμὸς τῆς μάνας καὶ τῶν παιδιῶν της γίνεται σὲ μία ἀκρογιαλιά, σ' ἓνα «μαῦρο γιαλό»:

«Εἴσουν στὴ βάρκα μέσα, στὴν ταφό-
βαρκα

κι' ἓνας γιαλὸς ἀπλώνονταν ἐμπρὸς
σου,

μαῦρος γιαλὸς σὰ νύχτα ἀχνὴ κι' ἀ-
φέγγαρη,

μαῦρος γιαλὸς δικὸς σου».

Τὰ παιδιά ὅλα πίκρα καὶ δάκρυ παρακαλοῦν μὲ σπαραγμό:

(11) Πρωτοεδημοσιεύθη στὸ περιοδικὸ «Φιλολογικὴ Ἠχώ» Κωνσταντινουπόλεως, 2-10-93 καὶ μετὰ στὴν Ν. Ἐστία, τεύχος ἀφιερωμένο στὸν Γρυπάρη, Ἰούλιος 1942, σελ. 533.

(12) Σωτῆρη Σκίπη: Κασταλία Κρήνη, τόμος β', Ἀθήναι 1950, σελ. 84.

«Τὰ μαῦρα τὰ παιδιὰ σου στὴν ἀ-
κρογιαλιά,
—κάνεις παρόμοιο δάκρυ νὰ μὴ χύ-
σει,—

παρακαλοῦσαν τὸ μαυροβαρκάρη σου
νὰ μὴ σὲ ξεκινήσει».

Σὰν ὁμως ἦρθε ἡ ὥρα τοῦ μεγάλου ταξειδιοῦ τότε «πῆρες τὸ μαντῆλι σου στὰ χέρια σου» καὶ ἄρχισες, μάνα, τὸν θρήνο σου, γιατί πίσω σου ἄφησες ὄρφανὰ:

«Μὲ μοιρολόγια μᾶς ἀποχαιρέταγες,
μὲ σπαραγμό, μὲ κλάμα καὶ μὲ δά-
κρυ,

ἐνῶ ὀλοένα ἢ βάρκα σου χανόντανε
μὲς στοῦ γιαλοῦ τὰ μάκρη».

Τὸ μεγάλο κενὸ ποῦ ἐδημιούργησε στὰ παιδιά της ὁ χαμὸς της, ἐρχονται τὰ δ-
νειρα νὰ τὸ γεμίσουν μὲ ἀπατηλὲς ἐλπί-
δες καὶ ἐφήμερες—ὅσο διαρκεῖ ἓνα δνει-
ρο—χαρές:

Ἦρθες ἐφῆς στὸν ὕπνο μου
καὶ μοῦ ψιθύρισες,
πὼς ἀπ' τὰ ξένα, μάνα μου,
ἔξαναγύρισες».

Γι' αὐτὸ μὲ λαχτάρα τρέχει στὸ γιαλό
νὰ τὴν ὑποδεχθῆ:

«Τρέχω καλῶς νὰ σὲ δεχτῶ
πρὸς τὸ ἀκρογιαλί σου,
νὰ γείρω ὅπως κι' ἔσαν καιρὸ
μὲς στὴν ἀγκάλῃ σου».

Ἄλλὰ τί τραγικὴ ἀπογοήτευσί!

«Μὰ ἔρμο βρῖσκα τὸ γιαλό,
ἔρμα τὰ κύματα
καὶ παίρνω τὸ δρομὶ καὶ πάω
πέρα στὰ μνήματὰ».

Γι' αὐτὸ, συνεχίζει ὁ ποιητῆς, ἦρθε πάλι ἡ μάνα στὸν ὕπνο τοῦ παιδιοῦ της καὶ «ψιθύρισε, πὼς ἀπ' τὰ ξένα δὲν ξαναγύ-
ρισε».

Ἄλλὰ οἱ μάτιατες ἐλπίδες δὲν ἀπολεί-
πουν ἀπὸ τὰ ὄρφανὰ. Ἡ προσμονὴ τῆς
μάνας θὰ τοὺς γίνῃ ἰσόβια συντροφιά. Νο-
μίζουν ὅτι κάπου κεῖ σὲ κοντινὸ ταξειδί
βρίσκειται:

«Σὰ νᾶσαι, ὠϊμένα, σὲ ταξίδι,
σὲ κοντινὴ, γνώριμη χώρα
καὶ σὲ προσμένω ὥρα τὴν ὥρα».

Ἐκτότε τοῦ κάθε ἀμαξιοῦ ποῦ δια-
βαίνει γενναίε ξανά ἐλπίδες, ποῦ γρηγό-
ρα ὁμως διαψεύδονται:

«Μόλις ἀκούω κανένα ἀμάξι,
κάτου στὴ στράτα τὴ θλιμμένη,
σὰ μαῦρο ἀγέρι νὰ διαβαίνει».

Στὸ παραθύρι πάω καὶ βλέπω
μὴ γύρισε, γλυκιὰ μητέρα,
ὁμως τὸ ἀμάξι φεύγει πέρα».

Καὶ στὸ τέλος τὰ ὄρφανὰ παιδιά παίρ-
νουν μιὰν ἀπόφασι, ποῦ κάνει τὴν θέσι
τοὺς τραγικώτερη, γιατί ἔξερουν πὼς αὐ-
τό, ποῦ μὲ τόσο πόθο γυρεύουν, δὲν πρό-
κειται νὰ γίνῃ γι' αὐτὰ ποτέ πιὰ πραγμα-

τικότης. Ἀποφασίζουν νὰ πᾶνε στὴν ἀκρογιαλιά πού «τὰ καράβια σταματοῦν, σάν ἔρχονται ἀπ' τὸν Ἄδη», γιὰ νὰ δεχτοῦν τὴν μάνα τους...

«Νὰ πᾶμε νὰ προσμείνωμε,
μάτια πού δὲν θὰ ἔναρθοῦν,
κι' ἔμεις κανένα βράδυ...».

Πόσο ἀνάγλυφα μᾶς παρουσιάζει ἐδῶ ὁ Σκίπης τὴν ἔλλειψι τῆς μάνας καὶ τὴν πίκρα, τὴν παντοτεινὴ πίκρα, τοῦ ὄρφανού!

«Εἰς μνήμην» τῆς Μητέρας ἔχει ἀφιερῶσει καὶ ὁ Κώστας Οὐράνης ἕνα του ποίημα. Τὸ «in memoriam»⁽¹³⁾ ἔχει δύο μόνο στροφές, ἀλλὰ γεμάτες ἀπὸ τὴν βαθύτερη ἐκείνη οὐσία πού ἀποτελεῖ τὴν μάνα, ἀπὸ τὴν πλατεῖα καὶ δίχως ὄρια μητρικὴ Ἀγάπη!

«Μητέρα, ὅλη σου ἡ ζωὴ μία ἀδιάκοπη ἦταν ἔννοια
γιὰ τὰ παιδιά σου, καὶ σ' αὐτὰ ἐξου-
σες τὴ ζωὴ σου:
τοὺς πόθους, τὶς ἐλπίδες μας καὶ πιό-
τερο τοὺς πόνους
πρώτη ἐστὺ τοὺς ἔνοιωθες σὰ νάτανε
δικόι σου».

Καὶ ἀφοῦ ἡ ζωὴ τους ἦταν ζωὴ τῆς, ἔπρεπε καὶ ὁ θάνατός τους νὰ εἶναι καὶ δικός τῆς. Ὁ χάρος ἀσπλαγχνος τῆς ἄρπαξε δύο ἀπὸ τὰ παιδιά τῆς. Καὶ «γιὰ νὰ μὴν εἶναι ὄρφανὰ στὴν ἄλλη τὴ ζωὴ τους», μᾶς λέει, ἀπευθυνόμενο στὴν μάνα του, τὸ ἄλλο, τὸ ζωντανὸ παιδί τῆς,

«καὶ γιὰ νὰ εἶσαι πλάι τους νὰ νοιά-
ζεσαι γιὰ κείνα,
μητέρα, ἐκατέθηκες στὸν τάφο τους
μαζί τους».

Ἐπέρτατη οὐσία πού μόνο ἡ μητρικὴ καρδιά μπορεῖ νὰ τὴν ἔνσαρκώσῃ!

Καὶ αὐτὸ τὸ ἀφθαστο, στὰ δικά μας μικρὰ ἀνθρώπινα μέτρα, μεγαλεῖο τῆς μητρικῆς καρδιάς ἔρχεται νὰ ὑμνήσῃ ὁ Ἄγγελος Σημηριώτης στίς Μάνες⁽¹⁴⁾. Καὶ εἶναι πραγματικὰ ἕνας ὕμνος καὶ ἕνα ἐγκώμιο γεμάτο ἀγάπη καὶ θαυμασμό τὸ ποίημα αὐτό:

«Μάνες τοῦ ἀνθρώπου, πῶς σᾶς νοιώ-
θω ἐντός μου!

Μακαρισμένα πλάσματα ἱερά,
ὄλη τὴ θλίψι κρύβετε τοῦ κόσμου,
κι' ὅλου τοῦ κόσμου εἴσατε ἡ χαρά».

Πόσο βαθὺ νόημα κρύβει αὐτὴ ἡ ἀντίθεσι τῶν δύο τελευταίων στίχων.

(13) Τὸ ποίημα αὐτὸ εὐρίσκεται καὶ στὴν μικρὴ ἀνθολογία Ἀπόστ. Γ. Παπαδοπούλου «ἡ καρδιά τῆς μάνας» (ποίηματα σχετικὰ μὲ τὴν μητέρα), τεύχος α', Βόλος 1948, σελ. 31.

(14) Τὸ ποίημα αὐτὸ ἐδημοσιεύθη καὶ στὸ περιοδικὸ «Ἑλληνικὸς Ἐρυθρὸς Σταυρὸς Νεότητος», τεύχος Φεβρουαρίου 1953.

«Ὅλες οἱ μητέρες, ἀπὸ τὴν πλοῦσια ἀρχόντισσα ὡς τὴν πιὸ ἀσημη καὶ φτωχὴ, ὅλες ἔχουν γιὰ τὸν ποιητὴ ἀξία ἀναντι-κατάστατη:

«Ἀπ' τὴν Ἐκάθη κι' ὡς τὴν Παναγία,
οἱ δοξασμένες σεῖς κι' οἱ ταπεινές,
μιά προσευχὴ σ' ἔσᾶς σάν εὐωδία,
κι' ὅλες οἱ σκέψεις νᾶναι μας ἀγνές».

Καὶ μὲ τὸν ἴδιο τόνο τῆς προσευχῆς καὶ τῆς ἀφοσίωσης συνεχίζει τὸν ὕμνο τοῦ ὀ ποιητῆ:

«Μπρός σας θυμίαμα κι' ἡ ψυχὴ ν'
ἀνέθῃ!

Ἔνας Θεὸς σᾶς κατοικεῖ κρυφός.
Μακρὰ ἀπὸ σᾶς, καλές, ὅλα εἶναι
χλευή,
κι' εἶστε ὀ πηλός, πού πάει νὰ γί-
νη φῶς».

Καὶ κλείνει τὸ ποίημα μὲ μία ἀποστρο-
φὴ στὴ Μοῦσα:

«Μιά Μάνα στοὺς ρυθμούς σου, Μοῦ-
σα, πλάσε
καὶ κάνε ἀπ' τὰ τραγούδια σου νὰ
θγῆ
νὰ φτερουγίσῃ τῶνετρο ψηλάθε
καὶ νὰ γεγῆ οὐρανόσ ἐδῶ στὴ γῆ».

Στὴν Ἀνθολογία τοῦ Ἡ. Ἀποστολίδη περιλαμβάνεται καὶ τούτῃ ἡ ἄμορφη καὶ δυνατὴ στροφή τοῦ Μ. Πετρίδη μὲ τὸν τίτλο «Μανούλα»⁽¹⁵⁾. Ἐδῶ ἀπευθύνεται ἡ Μάνα στὰ παιδιά τῆς. Ἡ ζωὴ τῆς εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μαζί τους. Χωρὶς αὐτὰ δὲν ἔχει λόγο ὑπάρξεως:

«Δικὴ μου, ξέχωρη ἀπὸ σᾶς, ζωὴ δὲν
ἔχω»

Ἐοπίσω σας, μὲ τὴ δική σας πάντα
συλλογὴ

σάν ἦσκιος σας, παιδιά μου, τρέχω».

Τοῦτο τὸ μικρὸ ποίημα ἀσκεῖ κάποια ἰ-
διαίτερη γοητεία πού πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀ-
πλότητα καὶ τὴν ἀγνότητα τῆς ἐκφράσεως
του.

Δὲν μποροῦσε ὁ Γεώργιος Στρα-
τήγης, ὁ ποιητὴς τῶν «τραγουδιῶν τοῦ
σπιτιοῦ» νὰ μὴν ἀφιέρωσῃ στίχους του καὶ
νὰ μὴ ψάλλῃ μὲ τὴν λύρα του τὴν βασι-
λισσα τοῦ σπιτιοῦ, τὴν μητέρα.

Καὶ σ' ἄλλα ποιήματά του μιλάει ἔμ-
μεσα γιὰ τὴν μητέρα, ἀλλὰ καὶ μὲ τ' ὀ-
νομά τῆς «τὸ γλυκύτατο» ἔχει τιτλοφορή-
σει ἕνα του ποίημα.

«Ἡ μάνα»⁽¹⁶⁾ τοῦ Στρατήγη ἔχει ἕνα
δικό του χρώμα. Τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ
τὴν τραγούδησε μὲ εἰλικρίνεια, μ' ἀγάπη,
μὲ ζεστασιά ὀ ποιητῆς. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς
τὴν ἀτμόσφαιρα τοποθετεῖ τὸν ἑαυτοῦ του

(15) Ἡ. Ν. Ἀποστολίδη: Ἀνθολογία, ἔκδ.
γ', Ἀθήναι, σελ. 394.

(16) Γ. Στρατήγη: Ἡρῶα καὶ Μνημόσυνα
Ἀθήναι 1907, σελ. 141.

καὶ τὴν μάνα του. Ζωὴ καὶ γαλήνη μόνο κοντὰ τῆς βρίσκει:

«Τοῦ σπιτιοῦ κάθε μέρα σὰν ἀνοίγω
τὴ θύρα,
Καὶ προβάλλω σὰν ξένος μέσ' στοὺς
πάγους τοῦ κόσμου,
Τὴν καρδιά μου κλειδώνω—ἔτσι μοῦ-
γράψε ἡ Μοῖρα—
Καὶ μεῖς μάτι σβυσμένο ἀντικρῶζω ὀ-
λα ἔμπρός μου,
Σὰν νὰ φεύγῃ τὸ αἷμα μέσ' τὰ
σπλάγχνα τὰ στεῖρα,
Σὰν νὰ σβύνη ἡ ζωὴ μου, νὰ ραγίξῃ ὁ
ρυθμὸς μου».

«Μέσ' στοὺς πάγους τοῦ κόσμου» ὅλα εἶναι γιὰ τὸν ποιητὴ κρύα, ἔρημα, νεκρά. Πουθενά στὸν κόσμο ἡ χαρὰ καὶ ὁ παλμός τῆς ζωῆς. Βρίσκονται ὅμως ὅλα αὐτά, σ' ὅλη τους τὴν πρώτη δύναμι καὶ ὁμορφία, μέσα στὸ σπίτι, κοντὰ στὴν μάνα:

«Τοῦ σπιτιοῦ μας τὴ θύρα ὅταν κλει-
νω καὶ πάλι,
Τοῦ ἀδελφοῦ μου τὸ χέρι μοῦ θερμαί-
νει τὸ αἷμα,
Καὶ σὰν ὄω τοῦ πατέρα τ' ἀσημέ-
νιο κεφάλι,
Ἡ καρδιά μου χτυπάει μ' ἓνα μόνο
τοῦ βλέμμα».

Ἔτσι ὁ ποιητὴς, χάρις στὴ στοργὴ καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ ἀδελφοῦ καὶ τοῦ πατέρα, νοιώθῃ μέσα του σημεῖα ζωῆς. Τὸν χείμαρρο ὅμως τῆς ζωῆς, ποῦ σφύζει, μόνο στὴν ἀγκαλιὰ τῆς μάνας του τὸν αἰσθάνεται νὰ τοῦ δονῇ τὸ εἶναι:

«Μὰ στῆς μάνας μονάχα τὴν ἀστέρι-
νὴ ἀγκάλῃ
Μέσ' στὰ σπλάγχνα μου νοιώθω τῆς
ζωῆς μου τὸ ρέμμα.
Μόνον τότε μοῦ λυώνουν τῆς ψυχῆς
μου τὰ χιόνια,
Καὶ πετῶ μεῖς λαχτάρω στὰ μικρά μου
τὰ χρόνια».

Φυσικό, φυσικώτατο ἦταν νὰ ἀκουστῇ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ ἡ γυναικεῖα λύρα. Ταίριαζε τόσο πολὺ καὶ ἡ γυναικεῖα ποιητικὴ παραγωγή νὰ ἀφήσῃ ν' ἀκουσθοῦν τόνοι ἀρμονικοὶ καὶ μελωδικοὶ γιὰ τὴν μητέρα.

Ἐφ' ὅσον τὸ ἱερὸ τῆς μητρότητος λειτούργησα στὸ φῶλο τους ἀνήκει, ἰδιαίτερα ἡ μεγάλη Μορφῇ, ποῦ λέγεται Μάνα τίς συνεκίνησε. Καὶ δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ διαφορετικά. Ἡ γυναικεῖα εὐαισθησία μεῖς τέχνη ἀδραξε τὸν ποιητικὸ κάλαμο, τὸν βούτηξε μ' ἀγάπη στὸ ἀνεξίτηλο μελάνι τῆς μητρικῆς αὐτοθυσίας καὶ ἔγραψε. Δὲν ἔγραψε μόνο λέξεις ὁμορφες, ἀλλὰ καὶ ζωγράφισε βιώματα. Ἡ λεπτὴ τῆς τρυφερότητα συνέλαβε τὸ θέμα αὐτὸ ζωντανὰ καὶ πηγαῖα, γιατί εἶναι κάτι ποῦ

ἀπ' εὐθείας πηγάζει ἀπὸ τὸν βαθύτερο καὶ γνησιώτερο ἐσωτερικὸ τῆς κόσμου.

Ἔχομε ἐδῶ ὑπ' ὄψιν μας τέσσαρες ποιήτριες ποῦ στὴν ποιητικὴ τους δημιουργία, μεῖς ἰδιαίτερη στοργῇ, μιλοῦν γιὰ τὴν μητέρα. Θέλομε ὅμως νὰ πιστεῦωμε ὅτι καὶ ἄλλοι γυναικεῖοι ποιητικοὶ κάλαμοι μᾶς χάρισαν στίχους—ἀπαύγασμα τοῦ θερμοῦ αἰσθηματός των—γιὰ τὴν μάνα!

Καὶ πρώτα σημειώσωμε τὸ ποίημα τῆς Μυρτιώτισσας «μανοῦλα» (17). Σ' ἔξη τετράστιχες στροφές, μεῖς ζωντανὸ ἀίσθημα καὶ ζωηρότητα ἐκφράσεως, κάνει λόγο γιὰ τῆς «ἀγιασμένης τῆς ζωῆς τὸ νῆμα ποῦ ἀρχίζει καὶ μετριέται». Στὰ πρόθυρα τοῦ θανάτου εὐρίσκεται ἡ μητέρα καὶ τῆς κόρης τῆς ἡ λεπτὴ καὶ εὐαίσθητη καρδιά φοβάται:

«Πῶς τρέμει ἀπόψε μου ἡ καρδιά,
πῶς τρέμει!»

Καὶ ἡ γυναικεῖα διαίσθησι ἀδελφωμένη ἐδῶ μεῖς τὴν γνήσια ποιητικὴ συγκίνησι μᾶς ἔδωσε τοὺς παρακάτω στίχους:

«Ἐλα κοντὰ μου, μιλῆσέ μου ἀγάλι
με τὴν καλὴ, τὴν ἀπαλὴ μιλιὰ σου.
Ξεκούρασε μου τὸ βαρὺ κεφάλι
μέσ' τὴ ζεστὴ φωλιά τῆς ἀγκαλιᾶς
σου.

Ἡ ζέστα σου! γλυκύτερο τί ἄλλο
ἔχει ἡ ζωὴ στὸν ἄνθρωπο νὰ δώσῃ;
λιμάνι μέσ' στῆς τρικυμιάς τὸ σάλο
ἀπὸ ναυάγια πόσα μ' ἔχει σώσει!»

Πόσο ἀληθινὸ εἶναι τὸ νόημα τῶν δύο τελευταίων στίχων. Πόσα ἠθικὰ ναυάγια καὶ ἐρείπια δὲν προλαμβάνει ἡ ἀξία τῆς ἀποστολῆς τῆς μάνα.

Ἡ μεγάλῃ ἀγάπη τῆς κόρης γιὰ τὴν μάνα ἐκδηλώνεται καὶ μεῖς τούτους τοὺς τελευταίους στίχους:

«Δὸς μου τὰ δύο σου χέρια. Πῶς
φοβάμαι!

Νὰ διπλομανταλώσωμε τὴ θύρα!

Σήκω. Πιὸ μέσα, πιὸ βαθειὰ νὰ πᾶμε». Εἶναι ἀρὰ γιὰ τυχαῖο καὶ συμπτωματικό; Εἶναι μιὰ ἀπλὴ προτίμησι ποιητικοῦ θέματος ποῦ δίνει εὐκαιρία γιὰ περισσότερες συγκινήσεις; ἢ μήπως εἶναι κάτι ποῦ τὸ νοιώθει πῶς πολὺ ἡ κόρη ἀπὸ τὸν γιὸ καὶ ὁ ἀντίκτυπος εἶναι βαθύτερος καὶ μεγαλύτερος στὴν πρώτη; Καὶ αὐτὸ τὸ κάτι εἶναι ὁ χαμός τῆς μάνας! Ἡ ὀρφάνια ἀπὸ μάνα!

Καὶ λέμε μήπως εἶναι τυχαῖο καὶ συμπτωματικό, γιατί στὰ ποιήματα καὶ τῶν τριῶν ποιητῶν (Καλλιόπης Λιακάκου, Ἄννας Μπεκιάρη καὶ Ἀντωνίας Κουντούρη), ποῦ ἀσχολοῦνται μεῖς τὴν μητέρα, τὸ

(17) Περιοδικὸν «Ἄλκυονίδες», τεύχος Ἰανουαρίου—Φεβρουαρίου 1952.

θέμα εἶναι κοινό: ἡ ὀρφάνια τοῦ κοριτοῦ ἀπὸ μόνου!

Τῆς Καλιόπης Λιακάκου τὸ ποίημα εἶναι τὸ «στὴν ὀρφανή»⁽¹⁸⁾. Ἡ ποιήτρια—γυναῖκα μὲς τρυφερῆ καρδιά καὶ καλλιεργημένο συναίσθημα—ὄταν ἀντίκρουσε τὸ δάκρυ τῆς μικρῆς ὀρφανῆς ποῦ ἀργοκυλοῦσε «τὸ εἶδε καὶ κατάλαβε σὰ νάτανε δικό της». Κι' ἀκόμα ὄταν ἄκουσε «τὰ λογάκια ποῦ ἔλεγε γιὰ τῆς μανούλας τὸ χαμό» τὰ ἐνοιώσε ὡς τὰ κατάβαθά της. Κι' αὐτῆς τὸ ριζικό ἦταν ἴδιο.

Ἡ θεά, λοιπόν, αὐτῆ τῆς μικρῆς ὀρφανῆς φέρνει στὸ στόμα της τὰ θερμότερα καὶ τρυφερότερα λόγια γιὰ τὴν στοργὴ τῆς μάνας, ποῦ δὲν θά ξανανοιώση. Ὅσα δάκρυα κι' ἂν χυθοῦν δὲν εἶναι ἱκανὰ νὰ σβύσουν τὴν φωτιά τῆς ὀρφάνιας. Γι' αὐτὸ λέει καὶ ἡ ποιήτρια στὴν μικρὴ ὀρφανή:

«Κλάψε! τῆς μητερούλας σου
τὴν ἀνυπόκριτη ἀγκαλιά,
καὶ τῆς βαθειᾶς ἀγάπης της
τὴν ἀπεραντώσυνη
δὲ θαύρης ὄχι ποθενά,
καὶ τὰ γλυκά της τὰ φιλιὰ,
κανένα στόμα πίστεψε,
κανένα δὲν τὰ δίνει».

Καὶ ὄταν ἔλθῃ ἡ ὥρα ποῦ ἡ μικροῦλα ὀρφανή, μεγαλωμένη πιὰ, θά ἀνοιξῆ δικὸ της σπιτί καὶ θά γίνῃ μὲ τὴν σειρά της μάνα, ὄταν θά φθάσῃ στὴν ὥρα τοῦ γάμου της τότε ἡ ἔλλειψι τῆς μητέρας θά τῆς εἶναι ἀφάνταστα μεγάλη:

«Κι' ὄταν θάρθῃ κείνη ἡ στιγμή
ποῦναι τοῦ κοριτοῦ ὁ παλμός...
καλότυχη γιὰ νὰ ντυθῆς
τοῦ γάμου τὸ φουστάνι,
τότε θά νοιώσης τί θά πῆ
ὀρφάνιας πόνος καὶ καῦμός,
ὅπως τὸν ἐνοιώσα κι' ἐγὼ
σὺν ἔβραζα στεφάνι!»

Ἐνα κομμάτι τοῦ ἀνθρώπινου πόνου ἔρχεται νὰ ζωντανέψῃ μὲ τὸ ποίημά της «ὀρφάνια»⁽¹⁹⁾ ἡ Ἀντωνία Κουντουρή.

Κύριο πρόσωπο ποῦ δέχεται αὐτὴν τὴν δοκιμασία εἶναι ἕνα «παιδάκι ποῦ ἔμοιαζε μὲ τρυφερὸ βλαστάρι... στὴ θερμῆ τῆς μάνας τ' ἀγκαλιά». Δὲν μπόρεσε ὅμως ἡ μάνα νὰ τοῦ χάρισῃ ἀφθονὴ τὴν ἀγάπη της καὶ τὰ φιλιὰ της γιατί κάποια βραδυὰ ὁ χάρος «ἀγροίκησε τοῦ φίλτρου της τὸ στοργικό σκοπὸ» καὶ γεμάτος ζήλεια παίρνει γρήγορα τὴν τρομερὴ του ἀπόφασι. Δίχως νὰ χάσῃ καιρὸ «στοῦ θανάτου τὸν ἄγριο, τὴν σέρνει αὐτὸς χορὸ».

(18) Δημ. Λαμπίκη: Ἑλληνίδες ποιήτριες, Ἀθήναι 1936, σελ. 63.

(19) Δημ. Λαμπίκη: Ἑλληνίδες ποιήτριες, Ἀθήναι 1936, σελ. 131.

Δὲν ἦταν γάμου ὁ χορὸς, οὔτε πανηγυριοῦ οἱ χαρὲς ἐκεῖ ποῦ πῆγε ἡ μάνα τοῦ παιδιοῦ. Ὅλα τώρα ἔρημα καὶ παγωμένα καὶ θλιβερά τὰ νοιώθει τὸ μικρὸ ὀρφανὸ μέσα του καὶ γύρω του:

«Μονάχο σὺν ἀπόμεινεν, ὁ πόνος τὸ
σπαράζει
κι' ἀναζητᾷ τὸν Ἰσκιό της, κάπου κοντά
τά του νὰ σταθῆ.
Χλωμά εἶν' ὄλα γύρω του, μὰ κατὶ
τοῦ φωνάζει
κι' ἂν δὲν τὴν βλέπῃς, πάντοτε μαζὺ
σου ἔκεινη ζῆ».

Κι' αὐτῆ ἡ φωνὴ τοῦ γίνεται τόσο ἀγαπητῆ, γιατί γιὰ τὴν μάνα του τοῦ ψιθυρίζει μυστικά. Ὅπου κι' ἂν βρεθῆ τὸν συνοδεύει, παρηγορη συντροφιά, ἡ θύμησι τῆς μάνας του:

«Σὺν μέσα στὸ σουρούπωμα, τὸ ὀρφανὸ καθίζει
τοῦ ἡλίου τὸ βασιλεμα στὴ θάλασσα
νὰ δῆ
τὸ κύμα π' ἔρχετ' ἀπαλά, θαρρεῖς τοῦ
ψιθυρίζει
παλιούς σκοπούς, ποῦ ἄλλοτε ἔλεγα-
νε μαζύ».

Οἱ βραδυνὲς ὄρες εἶναι συνήθως ὄρες ποῦ τακτοποιεῖ καθένας τὶς σκέψεις καὶ τὶς παραστάσεις του καὶ νοιώθει περισσότερο, τὴν θλιβερὴ ἰδίως, κατάστασί του. Καὶ κατὶ ποῦ μᾶς λείπει πολὺ, τὶς ὄρες ἐκεῖνες τὸ ἀποζητᾶμε καὶ τὸ νοιώθουμε κοντὰ μας. Καὶ πολὺ περισσότερο ὄταν αὐτὸ ποῦ μᾶς λείπει εἶναι ἡ μάνα! Στὴν ἴδια θέσι βρίσκεται καὶ τὸ μικρὸ ὀρφανό:

«Κι' ὄταν πλαγιαίξῃ, αἰσθάνεται κά-
ποια θερμὴ ἀνάσα.
Ἐνα χεράκι ἀπαλά χαϊδεύει τὰ μαλ-
λιά του.
Δὲν εἶν' αὐτὸ ποῦ σταυρωτὸ τὸ εἶδε
σὲ μιὰ κάσα,
μὰ τὸ θερμό, ποῦ φίλαγε, τὰ βράδυα
τὰ παλιά του.

Ἐνός σφαλᾶ τὰ μάτια του, μ' αὐτὰ προτοῦ νὰ κλείσουν
μιὰν ὁμορφὴν εἰκόνα βλέπουν καὶ χαμογελοῦν,
τὴ μάνα... π' ἀφουγκράζεται, μὴν τύ-
χη καὶ εὐπνήσουν
τὸ σπλάγχο της καὶ δεῖ ξανά τὰ ὀρφανὰ πὼς ζοῦν».

Δὲν εἶμαι ὀρφανή»⁽²⁰⁾ ἔχει γιὰ τίτλο τοῦ τοῦ ποίημα, τὸ σχετικὸ μὲ τὴν μητέρα, τῆς Ἀννας Μπεκιάρη.

Ἴσως ὁ τίτλος νὰ μᾶς ξενίζει κάπως γιατί παραπάνω εἴπαμε ὅτι τὸ θέμα εἶναι κοινό: ὁ χαμός τῆς μάνας! Ἀλλά γι' αὐ-

(20) Δημ. Λαμπίκη: Ἑλληνίδες ποιήτριες, Ἀθήναι 1936, σελ. 115.

τήν ακριβώς τήν φαινομενική του αντίφασι είναι τὸ ποίημα αὐτὸ ἰδιαίτερα συμπαθητικό. Ὅταν τὸ διαβάσῃς μένεις μ’ ἓνα συναίσθημα οἴκτου μαζὺ καὶ ἐλέγχου. Δὲν ξέρεις ποιὸν νὰ συμπονέσῃς περισσότερο καὶ γιὰ ποιοῦ κατάντια νὰ κλάψῃς πιὸ πολὺ: Γιὰ τὸ ὄρφανὸ κορίτσι ποὺ μὲ πόνο σοῦ λέει:

«Ἐγὼ δὲν εἶμαι ὄρφανή.
Ἄν ἦμουν, θάχα κι’ ἐγὼ Μάνα.
Κερί θά τῆς ἐπήγαινα
σὰ θὰ χτυποῦσεν ἡ καμπάνα»,

ἢ γιὰ τὴν μάνα ποὺ τὸν καρπὸ τῶν σπλάγχων τῆς τὸν πέταξε στὸ δρόμο;...

Ὅποιοι ἔμαθε, πίσω ἀπὸ τίς ἀραδιασμένες στὸ χαρτί λέξεις, νὰ διακρίνῃ καταστάσεις καὶ νὰ βλέπῃ πτυχές τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς θὰ ἰδῇ ἐδῶ ἓνα δράμα ἀνθρώπινο. Καὶ δυστυχῶς καὶ σήμερα ἐπαναλαμβάνεται ἡ τρομερὴ αὐτὴ πράξι, ποὺ ἀνοίγει βαθεῖς πληγές στὸ κορμὶ τῆς κοινωνίας μας.

Πόσα τέτοια παιδιά—θύματα ἀθῶα μιᾶς ἀνομῆς ζωῆς τῆς θλιθερῆς μάνας τους—δὲν θὰ λένε μαζὺ μὲ τούτῃ τὴν μικρῇ:

«Τὸ ὄνομά της, θάξερα.
Θὰ τὼλεγα στὴν προσευχή μου,
καὶ θάνοιωθα παρηγοριὰ
στὴν παγωμένη τὴν ψυχὴ μου.

Εἰκόνα της καμμιὰ παλιὰ
θὲ νὰ βρισκόταν ξεθαμμένη
ποὺ κάποια σπλαγχνικὴ καρδιά
θάχε γιὰ μένα φυλαγμένη».

Μυστήριο κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴν ὁμορφότερη, γιὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, λέξι γιὰ τὰ παιδιά αὐτά. Κανένας δὲν τοὺς μιλάει γιὰ τὴν μητέρα τους. Ἀντιθέτως ὅλοι ἀποφεύγουν τὴν συζήτησι αὐτῆ. Καὶ ἡ μικρὴ μας ὄρφανή, ἀντιπροσωπεύοντας κάθε ὅμοιό της, ρωτᾷ με παράπονο:

«Καμμιὰ ποὺ νὰ τὴ γνώρισε
στὰ χρόνια της τὰ περασμένα
δὲ θὰ ἐρχότανε νὰ πῆ
γιὰ κείνην τίποτα σὲ μένα;»

Σὲ τραγικὴ θέσι βρίσκεται τὸ παιδί αὐτό. Ὁ πόνος της εἶναι διπλὸς ἀπὸ τ’ ἄλλα ὄρφανά. Ἄς εἶχε πεθάνει καὶ ἡ δικὴ της μάνα. Ἄρκεί νὰ ἤξερε ὅτι εἶχε μάνα ποὺ τὴν ἀγαποῦσε κάποτε καὶ τῆς χάριζε ἀφθονά τὰ θερμὰ φιλιὰ της. Ἡ ἀνάμνησι τῆς νεκρῆς, ἀλλὰ στοργικῆς μάνας, θὰ τῆς ἦταν μιὰ παρηγοριὰ:

«Δὲν ἔχω Μάνα. Θάθελα
νὰ κλάψω γιὰ μιὰ πεθαμένη.
Γιὰ μιὰ ποὺ θάψανε στὴ γῆς,
μὲ τὰ λουλούδια σκεπασμένη».

Ἄλλὰ πεθαμένη δὲν εἶναι. Τί εἶναι λοιπόν; Ζωντανή; Καὶ διερωτᾷται:

«Μ’ ἂν ζοῦσε θὰ με ἄφινε;
Δὲ θάμουνε στὴν ἀγκαλιὰ της;
Δὲ θάχα τὴν ἀγάπη της;

Δὲ θάχα τὰ θερμὰ φιλιὰ της;»

Τὴν τραγικότητα τῆς θέσεως τοῦ κοριτοῦ αὐτοῦ, ὅπως καὶ κάθε ὁμοίου του, καὶ τὸ τρομερὸ ἐρωτηματικό, ποὺ ὑποβάλλει συχνὰ στὸν ἑαυτὸ της, μᾶς τὰ ζωντανεῖ τόσο παραστατικὰ ἢ τελευταία στροφῆ:

Ὅχι! Δὲ ζῆ. Δὲν πέθανε.
Μ’ ἤυραν στὸ δρόμο... πεταμένη.
Γι’ αὐτὸ δὲν ἔχω μάνα ζωντανή.
Γι’ αὐτὸ δὲν ἔχω πεθαμένη...».

Ἄξιζε νὰ πονέσωμε καὶ μετὰ μαζὺ μὲ τὰ παιδιά αὐτά ποὺ «δὲν εἶναι ὄρφανά» κι’ ὅμως εἶναι, καὶ γιὰ τίς μάνες τους, ποὺ τὰ ἔφεραν στὸν κόσμο κι’ ὅμως μάνες δὲν στάθηκαν γι’ αὐτά. Γιὰ τίς μάνες ποὺ ἀρνήθηκαν τὰ παιδιά τους καὶ γιὰ τὰ παιδιά ποὺ δὲν ἔνοιωσαν ποτὲ τί θὰ πῆ μάνα.

Ἡ μεγάλῃ νεοελληνικὴ μορφὴ στὰ χριστιανικά μας Γράμματα, ὁ Γ. Βερίτης, ποὺ τόσο πρόωρα ἔφυγε γιὰ τοὺς «ἄμορφους γαλανοὺς κόσμους», ἄφησε πίσω του, ὅπως μᾶς εἶναι γνωστό, μιὰ παραγωγή μεγάλῃ καὶ σὲ ποσότητα καὶ σὲ ποιότητα. Ὅλα τὰ ἔργα του, πεζὰ καὶ ποιητικά, εἶναι σφραγισμένα μὲ τὴν ζωντανὴ καὶ «ζωοποιούσα» Πίστι!

Ἐξαιρετικὴ θέσι ἀνάμεσα στὸ ποιητικὸ του ἔργο κατέχει ὁ ὑπέροχος ἐκείνος ὕμνος γιὰ τὴν Μητέρα, ἡ «Μάνα γλυκύτατη» (21). Καὶ εἶναι πράγματι ἓνα θαυμάσιο ποίημα γεμάτο δύναμι, αἴσθημα θερμὸ καὶ βαθεῖα ἀγάπη.

Τὸ ἀφιερώνει στὴν «Χριστιανὴ Μητέρα» καὶ ἀρχίζει μὲ μιὰ θερμὴ ἱκετήρια προσευχή:

«Θέ μου, νὰ κάνω σὲ Σένα θερμὴ
προσευχὴ γιὰ τὴ Μάνα!

Θέ μου, ἡ ἀγάπη Σου ἄς εἶν’ πιὸ βαθειά,
πιὸ γλυκειὰ γιὰ τὴ Μάνα!

Μέσα της κάμε ν’ ἀπλώνεται πάντα
ἡ δικὴ σου γαλήνη,

καὶ στίς πληγές τῆς καρδιάς της ἢ
χάρι σου βάλαμο ἄς γίνη».

Ἀπὸ τὸ ἀνεξάντλητο μεταλλεῖο τῆς ἀγάπης του ἀντλεῖ ὁ ποιητὴς γιὰ νὰ τραγουδήσῃ τὴν Μάνα:

«Μάνα γλυκύτατη, Μάνα οὐρανόσταλη,
ἀτίμητη Μάνα!

δὲν σὲ θαμπώνουν ἀπάτες ἐσένα κι’
ὄνειρατά πλάνα».

Ἡ συναίσθησι τοῦ χρέους καὶ τοῦ καθήκοντος τῆς εἶναι πολὺ έντονη. Τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ τὴν πλανήσῃ:

«Πάνω στὸ χρέος ἀκοίμητη ἐσοῦ, νύχτα-μέρα σκυμμένη,

τ’ ἄπειρο ἀκοῦς μέσ’ στὰ χὰη μιὰ-
μιὰ τίς στιγμές νὰ σημαίνῃ.

Τόσο ἡ ψυχὴ σου εἶν’ ἀπλῆ, ποὺ μι-

(21) Γ. Βερίτης: Στίς πηγές τῶν Ὑδάτων, ἐκδ. Δαμασκού, Ἀθῆναι 1950, σελ. 74.

λᾶ με τ' ἀμίλητα πλάσματα,
κι' οὔτε γελιέσαι ποτέ μ' ὄσα φτιάνει
τὸ ψέμα φαντάσματα».

Καὶ μετὰ τὴν διαπίστωση αὐτῆ χτυπάει
τις χορδές τῆς γλυκόφωνης λύρας του ὁ
ποιητῆς, καὶ σ' ἓνα τόνο χαρούμενο καὶ
θριαμβευτικὸ ψάλλει τὴν ἀγάπῃ τῆς μά-
νας. Καὶ με κάτι θαυμάσιες παρομοιώσεις
τραγουδάει τὴν μητρικὴ στοργή!

«Μάνα, ἡ στοργή σου μεγάλη κι' ἀ-
πέραντῃ ὅσο κι' ἡ πλάσι!

Ποιὸς θὰ μπορέσῃ ὡς βαθεῖα τὴν καρ-
διά σου ποτέ νὰ διαβάσῃ;

Μάνα, ἡ στοργή σου πασίχαρη σάν
τις ἀχτίδες τοῦ ἡλίου,

μέσ' στὴ χαρὰ τοῦ χρυσοῦ προσκα-
λεῖ μαγικῶς σου βασιλεῖου.

Πῶς με βελούδινα δάχτυλ' ἀγγίζεις
τοὺς πόνους μας καὶ τοὺς γλυκαί-
νεεις!

Μάνα γλυκύτατῃ, ὄλα τὰ βάσανα σὺ
τ' ἀπαλαίνεις!»

Μὲ πόσα μυστικὰ σκιρτήματα καρδιάς,
μὲ πόση βαθεῖα χαρὰ ἀντικρύζει ἡ μάνα
πάνω ἀπὸ τὴν κούνια τὸ μικρὸ τῆς παι-
δάκι:

«Πάνω ἀπ' τὸ λίκνο μας σκύθοντας,
ἀγγελε—ὦ τὴ χαρὰ σου!

τὰ μεταξένια σου ἀπλώνεις φτερά, τὰ
μεγάλα φτερά σου».

Καὶ ἡ θέα τῆς νηπιακῆς ἀθωότητος, ἡ
τόσο ὁμορφὴ ζωντανὴ αὐτῆ εἰκόνα, κάνει
τὴν μητέρα νὰ ἐκδηλώσῃ αὐθόρμητα καὶ
πηγαῖα τὸ μητρικὸ τῆς φίλτρο με τὰ δλό-
θερμα φιλιά τῆς. Ἔνα συναίσθημα τρυ-
φερῆς συγκινήσεως δημιουργοῦν καὶ σὲ
μᾶς οἱ στίχοι αὐτοὶ τοῦ Βερίτη. Βάζομε
τὸν ἑαυτὸ μας στὴν θέσι τοῦ εὐτυχισμένου
παιδιοῦ ποῦ δέχεται χωρὶς φειδῶ τὰ μη-
τρικὰ φιλιά:

«ὦ, τὸ γλυκό, τρυφερό σου, μανοῦλα,
κι' δλόθερμο φίλημα,

στοῦ βρεφικοῦ μας ὄνειρου τ' ἀθῶο
κι' ἀπλό παραμίλημα!»

Στις ἀρρώστειες καὶ σις θλίψεις μας
«ὦ, πῶς πονᾷς», ἀλλὰ σάν ἀντικρύξεις καὶ
τοὺς ἠθικούς μας κινδύνους τότε «καλή,
πόσα φιδία σὲ ζώνουν!»

Σὲ μιὰ δυνατὴ στοργῇ ὁ ποιητῆς γί-
νεται γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ζωγράφος, γιὰ-
τὴν με ζωγρά χρώματα ζωγραφίζει ἀπὸ
τὴν μιὰ μεριά τὴν ἀχαριστία καὶ ἔνοχη δι-
ααγωγή τῶν παιδιῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη
τὴν μεγάλη, τὴν ἀπέραντῃ μητρικὴ καρ-
διά, τὴν γεμάτῃ ἀπὸ ἀγάπῃ καὶ συγχωρη-
τικότητα.

Αὐτὴ ἡ ἀντίθεσι κυριολεκτικὰ σὲ συγ-
κλονίζει:

«Πόσες φορὲς σοῦ τρυπᾶμε, φτωχή,
τὴν καρδιά με μαχαίρι,

καὶ πόσες ἄλλες σηκώσαμε ἀπάνω
σου βέθηλο χέρι!

Πόσες φορὲς σ' ἀνεβάσαμε ἀπάνω σὲ
ξύλον ὀδύνης,
δίχως ἐσὺ καὶ μιὰ λέξι πικρὴ παρα-
πόνου ν' ἀφίνης!

Κι' ὦ, πόσες ἄλλες φορὲς στοῦ φρι-
χτοῦ Γολγοθᾶ μας τὰ σκότη
μόνη σου κλαίς, σ' ἓνα θρήνο βου-
θό, τὴ χαμένη μας νιότη!»

Ἔνας εἶναι ὁ πόθος ὁ βαθύς, μιὰ ἡ ἐ-
πιθυμία ἡ σφοδρὴ τῆς μητέρας: ἡ εὐτυχία
τῶν παιδιῶν τῆς! Καὶ με εὐγνωμοσύνη ὁ
ποιητῆς τῆς ἀναγνωρίζει ὄλους τοὺς κό-
πους καὶ τοὺς μόχθους γιὰ τὸ καλὸ καὶ
τὴν προκοπὴ τους:

«Ὅλα μᾶς τάμαθες, Μάνα γλυκύτα-
τῃ, ἀτίμητῃ Μάνα,

καὶ με τῆς Πίστης μας τ' ἅγιο μᾶς
ἔθρεψες κι' ἄφθαρτο μάνα.

Ἔνα κομμάτι χρυσάφι μᾶς ἔκρυψες
μέσα βαθεῖα μας,

νὰ μπουμπουκιάσουν οἱ ἄνθοι λαχα-
ρᾶς τοῦ καλοῦ στὴν καρδιά μας».

Ἐκθαμβὸς καὶ ἐκπληκτὸς ὁ ποιητῆς, ἀ-
πὸ τὴν τόση τῆς μάνας ἀγάπῃ, ρωτᾷει:

«Μάνα! ποῦ βροῆκες τὴν τόση στορ-
γῇ, τὴν ἀγάπῃ τὴν τόση;»

Καὶ κάποια φωνὴ τοῦ ψιθυρίζει μέσα
τοῦ τὴν ἀπάντησι τοῦ μυστικοῦ:

«Μέσ' στὴν ψυχὴ σου ἀπ' τὸ χέρι τοῦ
Πλάστη καὶ ἔχει φυτρώσει!»

Καὶ σάν κατακλεῖδα τοῦ λυρικοῦ, κι'
ὅμως τόσο πραγματικοῦ, ἐγκωμίου τῆς
μᾶνας ἔβαλε ὁ χριστιανὸς ποιητῆς, γιοῦς
χριστιανῆς μητέρας, τούτους τοὺς στίχους,
ποῦ τὴν τοποθετοῦν σὲ ζηλευτὴ καὶ τιμη-
τικὴ θέσι:

«Μάνα, ποῦ πῆρες ἀπ' ὄλα τὰ πλά-
σματα ἀνώτερο θρόνο,

ἄφθαρτῃ μένει κι' ἀνέγγιχτ' ἡ δόξα
σου μέσα στὸ χρόνο.

Μέσ' στὴν ἀγκάλη σου, ὦ θαῦμα!
κρατᾷς τὸ Θεὸ μας, Μητέρα,

κι' εἶσαι ἀπ' τὴ γῆ κι' ἀπ' τοὺς κό-
σμουσ τῶν ἄστρον ἐσὺ, Πλατυτέρα!»

Καὶ ἄλλα ποιήματα μᾶς χάρισε ὁ Βε-
ρίτης με τὸ ἴδιο θέμα ἐμπνεύσεως. Ἰδι-
αίτερα μάλιστα ἡ Μητέρα παίρνει συγκεκρι-
μενὴ μορφὴ καὶ γίνεται ἡ μητέρα του,
ποῦ τὴν ἐνοιῶσε σάν τὴν πιὸ ἀγαπητὴ του
ὑπαρξί! Ὁ θάνατός τῆς τὸν συνεκίνησε
βαθεῖα καὶ πόνεσε πολὺ ὁ ποιητῆς. Πόνε-
σε ὅμως με ἐγκαρτέρησι καὶ ὑποταγῇ στὸ
θεῖο θέλημα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀνάμνησί τῆς
δὲν τοῦ φέρνει ταραχὴ ἀλλὰ παρηγοριά.

Τὸ γεμάτος ὄραμα»⁽²²⁾ εἶναι ἓνα ποί-
ημα νωμᾶτο ἀπὸ αἰσθηματικὰ υἱικῆς ἀφο-
σιώσεως καὶ ἀγάπῆς στὴν μνήμη τῆς νε-
κρῆς του μητέρας. Ἐχουν τόσο λυρισμὸ
καὶ ἀπλότητα οἱ στίχοι του:

(22) Γ. Βερίτης: Μὲ τὴν Αὐγή, ἔκδ. Δαμα-
σκοῦ, Ἀθῆναι, σελ. 52.

«Ὑπνος ἀπόψε μοῦ ἔκλεισε γλυκὸς τὰ
βλέφαρά μου,
κι' ἦρθες ἐσύ, μανοῦλα μου, κι' ἐκά-
θησες κοντά μου.
Κι' ἦσουν, λέει, χαρούμενη κι' ἦσουν
εὐτυχισμένη,
κι' ἦταν ἡ ὄψι σου γλυκειὰ σ' ἐν' αὐ-
λο φῶς λουσμένη».

Ἡ ποθητὴ συνάντησι ἔγινε. Καὶ ὁ γυιὸς
ἀντικρῦζει στὸ πρόσωπό της, ποῦ ἔσκυ-
ψε ἀπαλὰ ἀπάνω του, «νά λάμπη πάλι τὸ
γλυκὸ, παλιὸ χαμόγελό της». Τὸ χαμόγε-
λο «τὸ ἐρατεινὸ, τὸ ἀξέχαστο, τὸ χιλια-
γαπημένο» ποῦ ἦταν πάντα «στὰ χεῖλη
της χαραγμένο».

Αὐτὰ τὰ ἀλλεπάλληλα καὶ δυνατὰ ἐπί-
θετα, ποῦ μεταχειρίζεται ὁ ποιητὴς γιὰ τὸ
μητρικὸ χαμόγελο, τί πλοῦτο κρῦβουν μέ-
σα τους!

Καὶ τώρα τὸ στόμα αὐτὸ ἀνοίγει γιὰ
νά παρηγορήσῃ τὸν ὄρφανὸ γυιό. Οὐρά-
νιο μήνυμα ἀκούγεται ἀπὸ τὰ μητρικὰ
χεῖλη:

«...Γυιέ μου, μὴ μὲ κλαῖς· δὲν ἔφυγα
μακριὰ σας.
Ἄς μὴ κυλοῦν γιὰ μένα πιά θερμὰ
τὰ δάκρυά σας.
Οἱ ἄγγελοι ποῦ μὲ σήκωσαν στὰ ὀ-
λόλευκα φτερά,
μὲ πήγαν στὴν καινούργια γῆ ποῦν'
ἄσωστη ἡ χαρά».

Καὶ συνεχίζει ἡ μακαριὰ μητέρα τὴν πε-
ριγραφὴ τῆς πανευφρόδουνης ζωῆς της:

«Ἐκεῖ τὸ φῶς εἶν' ἄδυτο κι' ἡ μέρα
δὲν τελειώνει!
κι' ὄλα μιά δόξα οὐρανικὴ τὰ πορ-
φυροχρυσώνει».

Σ' αὐτὴν τὴν ἀπέραντη χαρὰ προσκα-
λεῖ καὶ τὰ παιδιὰ της:

«Ἐκεῖ ἡ ψυχὴ μου εὐφραίνεται, παι-
δί μου ἀγαπημένο,
κι' ἐκεῖ μιά μέρα ἐλλογητὴ νὰ δῶ καὶ
σὰς προσμένω».

Πόση εὐγνωμοσύνη αἰσθάνεται γιὰ τὴν
ἐπίσκεψι αὐτῆ ὁ ποιητὴς! Ζητάει ἀκόμα
τὴν εὐχὴ της καὶ τὴν μεσιτεία της στὸν
Θεό:

«Γλυκειὰ μου μάνα, εὐχαριστῶ γιὰ
τὴν παρηγοριὰ
ποῦρθες ἀπόψε κι' ἔφερες στὴ δόλια
μου καρδιά.
Εὐλόγησέ με, μάνα μου, καὶ δός μου
τὴν εὐχὴ σου,
καὶ παρακάλα τὸ Θεὸ ποῦ πήρε τὴν
ψυχὴ σου,
ἴλεως νὰ γίνῃ καὶ γιὰ μᾶς...».

Ἀνάμεσα στὰ τόσα ὁμορφα καὶ γεμᾶ-
τα λυρισμὸ πεντάστιχά του ἔχει ὁ ποιη-
τὴς καὶ ἕνα ἀφιερωμένο στὴ νεκρὴ μητέ-
ρα του. Ἐχει γιὰ τίτλο του «στὸν τάφο

σου»⁽²³⁾. Ἀξίζει νὰ τὸ ἀπολαύσωμε ἀτό-
φιο, χωρὶς σχόλια:

«Μοιρολογητέρα στάθηκε στὸν τάφο
σου ἡ ψυχὴ μου.
Κι' ἦτανε βράδυ, κι' ἀρχίζαν οἱ σκιές
νά χαμηλώνουν,
κι' ἦτανε βράδυ, κι' ἀρχίζαν οἱ κάμ-
ποι νὰ θολώνουν.
Κι' ἐκεῖ, μανοῦλα, ποῦ ἔλεγα γιὰ σέ
τὴν προσευχὴ μου,
μοῦπες γλυκὰ, ὅπως ἄλλοτε, «παιδί
μου, τὴν εὐχὴ μου!»

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1944 ὁ Βερίτης ἔ-
χασε τὸν ἀδελφὸ του Γεώργιο Γκιάλια⁽²⁴⁾,
ἔφεδρο ὑπολοχαγὸ στὸ Ρίμινο. Πόνεσε πο-
λὺ γιὰ τὸν χαμὸ αὐτό. Ὁ χάρος, ἀφοῦ
τὸν ἐπισκέφθηκε πρῶτα στὸ πρόσωπο τῆς
μητέρας του, τὸν ἐπισκέπτεται καὶ πάλι
μὲ τοῦτον τὸν θάνατο. Ἀφίεται τότε ὁ
ἀδελφός—ποιητὴς στὶς συγκινήσεις του τίς
ποιητικὲς καὶ τοῦ ἀφιερώνει τοῦ νεκροῦ
ἥρωα ἕνα ποίημα.

«Στὸν τάφο σου στὸ Ρίμινο»⁽²⁵⁾, εἶναι
ὁ τίτλος του. Καὶ εἶναι ἀφιερωμένο «στὸν
ἀδελφὸ του Γιώργο».

Ἐνδεκα τετράστιχα ἔχει τὸ ποίημα.
Στὰ πρῶτα ἑπτὰ ἀπευθύνεται στὸν ἴδιο
μὲ λεπτὴ, τρυφερὴ ἀδελφικὴ ἀγάπη:

«Στὸν τάφο σου στὸ Ρίμινο, θά ράνω
δυὸ λουλούδια
...λίγα φτωχὰ τραγούδια».

Καὶ συνεχίζει ἀναπολώντας τὸν παιδί
γελαστό, χωρὶς κακία, μὲ τὸ τραγούδι
στὸ στόμα. Ἐκλείνει ὁμως μέσ' στὰ στή-
θια «ψυχὴ Ἀθηναία καὶ Βυζαντινὴ» καὶ
«ἡ κλαγγὴ τῶν Μαραθῶνων» τὸν ἠλέκτρι-
ζε. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν τὸ κορμί του ἔπε-
φτε κάτω χτυπημένο ἀπὸ τὰ ἐχθρικὰ βό-
λια «ἐκεῖ τὸν πήρε ὁ ἀρχάγγελος καὶ πέ-
ταξε πρὸς τ' ἄστρα».

Ἄλλὰ συγχρόνως ψηλά στὸν οὐρανὸ:

«Χιλιάδες πνεύματα ἔτρεξαν νὰ σέ δε-
χτοῦν στὴν πύλη,
κι' ἡ σάλπιγγα χτυπᾷ ἡ χερουβικὴ,
καὶ μιά ψυχὴ μὲ τὸ γλυκὸ χαμόγελο
στὰ χεῖλη
σοῦ ἀνοίγει τὴν ἀγκάλη στοργικὴ».

Ἐδῶ, ἀκριβῶς στὸ κορυφωμα τῆς δό-
ξας τοῦ νεκροῦ ἥρωα, ἔχομε τὴν ἐμφάνι-
σι τῆς μητέρας του.

Ἡ ψυχὴ της μὲ ὄλη τὴν οὐράνια καὶ ἰ-
ερὴ περιβολὴ τὸν ὑποδέχεται:

(23) Γ. Βερίτης: Ὁταν ἀνθίζουν τὰ κρίνα,
ἐκδ. Δαμασκού, Ἀθῆναι 1950, σελ. 27.

(24) Περισσότερα γιὰ τὴν ζωὴ, τὴν δρᾶ-
σι καὶ τὸν θάνατο τοῦ Γ. Γκιάλια βλ. «οἱ νέοι
στὸν πόνο καὶ στὴ δρᾶσι», ἐκδ. Χ.Φ.Ε., Ἀ-
θῆναι 1945.

(25) Γ. Βερίτης: Ὁταν ἀνθίζουν τὰ κρίνα,
ἐκδ. Δαμασκού, Ἀθῆναι 1950, σελ. 9.

«Σεμνή. Τὰ μάτια λάμπουνε στὸ πρῶ-
το ἀντίκρουσμά σου,
καὶ μέσα τους ἡ αὐγὴ φεγγυοβολᾶ.
Καλῶς τῆς ἤρθες χρυσογυιέ! Γεῖρε
καὶ ξεκουράσου
στῆς μάνας τὴν ἀτίμητη ἀγκαλιά».

Μάνας γλυκύτερης καὶ ἀτίμητης χρυσο-
γυιὸς ὁ σεμνὸς ἤρωας τοῦ Ρίμινι! Πόσα
δὲν τῆς ὀφείλει! Τὴν δόξα τῆς γῆς ἀλλὰ
καὶ τ' οὐρανοῦ!

Εὐτυχισμένη γιὰ τὴν θυσία τοῦ γυιοῦ
τῆς ἐκδηλώνεται τόσο αὐθόρμητα ἡ μά-
να:

«Καλῶς τῆς ἤρθες, χρυσογυιέ! Τὰ
ροῦχα σου ἀγιασμένα
μέσ' στῆς τρανῆς θυσίας τῆ λειτουρ-
γιά,
πῶς τ' ἀγκαλιάζει, τὰ φιλεῖ, μὲ μά-
τια δακρυσμένα,
μ' ἀνείπωτη λαχτάρια στὴν καρδιά!»

Ἡ τελευταία στροφή ἔχει τόση τρυφερὴ
ἀγάπη, ἀλλὰ καὶ τόνο ἐπινίκειο:

«Μανοῦλα! σφίξε τον γλυκὰ τὸν Γιῶρ-
γο σου καὶ πάλι
στὴν ἀγκαλιά πού τόσο καρτερεῖ.
Νά, σοῦ τὸν ἔφερε ὁ Χριστὸς μετὰ δά-
φνες στὸ κεφάλι,
πού δὲν θὰ τις μαράνουν οἱ καιροί».

Τὴν ἴδια αὐτὴ στροφή μπορούμε νὰ ποῦ-
με καὶ σήμερα στὴν manoῦλα του καὶ γιὰ
τὸν ἄλλο πολυαγαπημένο γυιὸ τῆς, τὸν
Ἀλέξανδρο.

Παιδί ἀκόμα ὁ Βερίτης στὴν πατρίδα
του, μαθητὴς στὸ Γυμνάσιον τῆς Χίου, «ἄ-
πλωνε πᾶνω στὸ χαρτί τῶν στίχων τὸ τρα-
γοῦδι». Ἦταν ἀπὸ τότε πηγαῖος καὶ ἄ-
γνός στὴν ἔμπνευσί του. Ἐνα ἀπὸ τὰ παι-
δικὰ του δημιουργήματα εἶναι καὶ «τὸ θαῦ-
μα τῶν Χριστουγέννων»⁽²⁶⁾. Πρόσωπα τοῦ
ποιήματος μία χήρα χαροκαμένη μάνα καὶ
τὸ μονάκριβο παιδί τῆς ἄρρωστο βαρειά.

Παραμονὴ Χριστουγέννων:

Ἄπο ἔξω ὁ βόγγος τοῦ ἀνέμου
καὶ τὸ σφύριγμα τ' ἄγριου βαρριά,
ἀπὸ μέσα τὰ δάκρυα τῆς μάνας
πού ραγίζουν τὴν κάθε καρδιά.

Παντοῦ μαῦρο σκοτάδ' ἀπλωμένο,
γύρω χιόνι σκεπάζει τὴ γῆ,
ὁ βορριάς παγωμένος φυσάει
καὶ μαραίνει τὴν κάθε ζωή».

Ἐδῶ μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς ὅτι ὑπάρχει
κάποια μακρινὴ ἴσως ἐπίδρασι ἀπὸ τὸ
γνωστὸ, καὶ τόσο συγκινητικὸ, ποίημα τοῦ
Ζαλοκώστα «ὁ βορριάς πού τ' ἀρνάκια
παγώνει». Ὁ σκηνικὸς διάκοσμος εἶναι ὁ
ἴδιος σχεδόν. Ἐξω στὴ φύσι: νύχτα, ἄ-
γριος παγωμένος βορριάς, χιόνι. Μέσα
στὸ σπίτι: μάνα χαροκαμένη μετὰ παιδιά,

πεθαμένα «κι' ἀπ' τὰ τρία τῆς ὄλα παιδιά,
τὸ μικρότερο τῆς ἔμενε τώρα, καὶ αὐτὸ
ἄρρωστημένω βαρειά». Στὰ πρόσωπα ὁ-
μως πού ἐμφανίζονται γιὰ νὰ παραστα-
θοῦν στὸν πόνο καὶ νὰ ἀποτρέψουν τὸν
θάνατο ὑπάρχει μία σημαντικὴ διαφορά.
Ὁ Ζαλοκώστας παρουσιάζει τὸν γιὰτῶ,
πού τόσες κρυφές ἐλπίδες στηρίζε ἡ δυσ-
τυχισμένη μάνα. Ὁ Βερίτης δὲν παρου-
σιάζει ἄλλον ἄνθρωπο, ἀλλὰ μόνο μιὰ ἄλ-
λη Μητέρα, τῶν θλιμμένων τὴν Μάνα, τὴν
Παναγία!

«Καὶ ἡ μάνα, τοῦ χάρου τὸ θῦμα,
τὸ κρεββάτι ἀφίνει ἀλαφρά,
στὰ κοῖσιματά πάει δακρυσμένη
καὶ προσεύχεται στὴν Παναγιά».

Καὶ μοναδικὸ τῆς αἴτημα καὶ θερμὴ πα-
ράκλησί τῆς εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ παιδιοῦ
τῆς, «τὸ ἀγόρι μου κάμε καλά».

Ἦρρες ἔμεινε ἐκεῖ στὴν μυστικὴ τῆς ἐ-
πικοινωνία μετὰ τὴν σπλαγχνικὴ Θεομήτορα.
Καὶ ὅταν σηκώθηκε νὰ φύγῃ «τὸ σκοτάδ'
ἦταν πιά διαλυμένο κι' ἡ ἡμέρα ἐπρόβαλλ'
ἀργά».

Ἡ γεμάτη ἀπὸ πίστι δέσι εἰσακούστη-
κε. Ἡ μάνα τώρα «στρέφει, βλέπει γερὸ
τὸ παιδί τῆς. Ὡ βουλή τοῦ Θεοῦ ἱερά!»

Ἐνα συγκινητικώτερο σύμπλεγμα πα-
ρουσιάζουν τώρα οἱ δυὸ τους. Ἡ μάνα:

«Στὴν ἀγκάλῃ του πέφτει μετὰ δάκρυα,
μὲ γλυκὰ τὸ σπετάζει φιλιά.
Δὲν εἶν' ὄνειρο. Ὅχι, εἶν' ἀλήθεια...
Ὡ πτωχοῦ, ὑπερτάτη χαρά!»

Γιὸς καὶ μάνα κι' οἱ δυὸ ἀγκαλιασμένοι
τὸν Δεσπότην Θεὸν εὐλογοῦν».

Τὸ θαῦμα τῶν Χριστουγέννων εἶχε γί-
νει.

Χρονολογικὰ πρῶτα σ' αὐτὸ τὸ ποίημα
τοποθέτησε ὁ Βερίτης τὴν μητέρα σὰν θέ-
μα ποιητικὸ, μαθητὴς ἀκόμα στὸ νησί του.
Καὶ πρὸς τὴν δύσι τῆς ὀλιγόχρονης ζωῆς
του, ὄριμος πιά ποιητὴς μετὰ παραγωγή
πλοῦσια καὶ ζωὴ πέρα γιὰ πέρα χριστιαν-
ικὴ καὶ δημιουργικὴ, μᾶς χάρισε τὸν θαυ-
μάσιο ἐκεῖνο ὕμνο πρὸς τὴν χριστιανὴ μη-
τέρα, τὴν «μάνα γλυκύτερη».

Ἄλλὰ ὁ κύκλος τῶν ποιημάτων τοῦ Βε-
ρίτη, πού ἀσχολοῦνται μετὰ τὴν μητέρα, δὲν
κλείνει ἐδῶ.

Στὰ κατάλοιπά του βρέθηκαν καὶ ἄλ-
λα ποιήματα καὶ «στίχοι γιὰ τὸν θάνατο
τῆς μητέρας του γεμάτοι ἀφοσίωσι καὶ
συγκίνησι»⁽²⁷⁾.

Γιὰ τὴν ζωὴ τῆς μάνας του μετὰ θά-
νατον εἶναι βέβαιος ὁ ποιητὴς. Φῶς, πολὺ
φῶς ξεχύνεται ἀπὸ τοῦτο τὸ ποίημα καὶ
ὄχι φθορὰ καὶ θάνατος:

(27) Σ. Καλησπέρη, Ἄπο τὰ κατάλοιπα
τοῦ Γ. Βερίτη, «Ἀκτίνες» Ἰουλίου—Αὐγού-
στου 1953. σελ. 302 καὶ ἔξ.

(26) Γ. Βερίτης: Ὅταν ἀνθίζουν τὰ κρίνα,
ἐκδ. Δαμασκού, Ἀθῆναι 1950, σελ. 83.

«Καὶ φτερούγισε ἡ ψυχὴ σου πρὸς τὰ
πλάτια
τοῦ τετράψηλου κι' ἀπέραντου οὐρα-
νοῦ,

κι' ἀνοιχτήκαν τῶν ἀγγέλων τὰ πα-
λάτια.

Καί, ὦ χαρὰ σου!

χρυσοπλούμιστος ὁ θρόνος τοῦ Τρα-
νοῦ

ἀστραπόλαμψε μπροστά σου.

Καὶ μαγέψανε τ' αὐτιά σου

λυγερόφωνες χορεῖες χερουβικές.

Καὶ νηπίων κι' ἀγγέλων ἄσματα ὑ-
ψώθηκαν

καὶ σὰν ἄρπες μουσικῆς

γλυκοπαίζανε κι' αὐτές.

Κι' ὄλα, κι' ὄργανα, καὶ ψάλματα ἐ-
νωθήκαν

στὸ λεπτότατο χρυσάφι τοῦ φωτός

ο' ἕναν ὕμνο πρὸς τὸν Πλάστη τοῦ
παντός».

Καὶ τοῦτο τὸ ἀπαλὸ καὶ γλυκὸ τετρά-
στιχο πόσα δὲν μᾶς λέει γιὰ τὴν λεπτὴ
ψυχὴ τοῦ ποιητοῦ καὶ γιὰ τὴν ἀκλόνητη
Πίστι του στὴν συνέχεια τῆς Ζωῆς!

«Κι' ἦρθαν τὸ δεῖλι καὶ σέ πήραν

τ' ἀγγελικὰ λευκὰ φτερά

κι' ἀπαλοπέταξες μὲ κείνα

πρὸς τὴν ἀθάνατη χαρὰ».

Τίποτε ἀπὸ τὴν σκοτεινιά τοῦ θανάτου.
"Ὅλα ἐδῶ μοσχοβολοῦν Ἀνάστασι!

Κλείνει λοιπὸν ὁ κύκλος τῶν ποιητῶν
πού μὲ τόση ἀγάπη καὶ συγκίνησι ὕμνησαν
τὴν Μητέρα; Καὶ δὲν ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι
πού συγκινήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀπέραντη στορ-
γὴ τῆς ὥστε νὰ χαράξουν στίχους ζωντα-
νοὺς στὸ ἀψυχο χαρτί; Ἀσφαλῶς ὑπάρ-
χουν! "Ἀλλῶστε τοῦτα τὰ ἄρθρα δὲν μπο-

ροῦσαν νὰ περιλάβουν στὰ στενὰ ὄριά τους
ὄλα τὰ ποιήματα πού ἀσχολήθηκαν μὲ
τὴν μάνα(28).

"Ἔτσι, ἡ Μητέρα, στὸ πρόσωπο ἐκλε-
κτῶν παιδιῶν τῆς, βρῆκε μεγαλόπνοους ὑ-
μνητὰς τῆς μεγάλης τῆς καρδιάς. Λε-
πτοὶ χειριστὰί τῆς πέννας καὶ τῆς λύρας
ἔκαναν θριαμβικὸ τραγοῦδι τὴν ἄξια πα-
ρουσία τῆς μάνας στὰ παιδιά τῆς καὶ πο-
νεμένο θρῆνο τὸν χαμό τῆς.

Καὶ ἐφ' ὅσον θὰ ὑπάρχουν ποιηταί, μὲ
ἀνώτερα αἰσθήματα, ἀνάμεσά μας δὲν θὰ
παύσῃ καὶ ἡ Μητέρα νὰ ἀποτελεῖ θέμα ὑ-
ψηλῆς ἐμπνεύσεως. Ἡ μορφή τῆς πρέπει
νὰ δεσπόζῃ, ὅπως στὴ ζωὴ ἔτσι καὶ στὴν
ποίηση. Ἰδιαιτέρα δὲ μέσα στὴν γενικώτε-
ρη χριστιανικὴ πολιτιστικὴ προσπάθεια,
πού σὰν μιὰ νέα κοσμογονία συντελεῖται
στὶς μέρες μας, ἡ Μητέρα, παράλληλα μὲ
τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τιμῆς καὶ σεβασμοῦ,
πρέπει νὰ πάρῃ καὶ τὴν ἀνάλογη θέσι
στὴν Νεοελληνικὴ Ποίησι. "Ἢδη ἡ ἀρχὴ ἔ-
γινε καὶ τόσο πετυχημένα μάλιστα.

Καὶ τώρα δὲν μένει παρά τὰ Νεοελλη-
νικὰ Χριστιανικὰ Γράμματα, πού τόσο δη-
μιουργικὰ ἐργάζονται, νὰ φανοῦν ἀντάξια
τῶν προσδοκιῶν μας καὶ νὰ μᾶς δώσουν—
εὐχόμεσθε—«ὑπερεκπερισσοῦ»!

ΕΥΑΝΘΙΑ Δ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ

(28) "Ἐχομε ὑπ' ὄψι μας τὴν ἀνθολογία
τοῦ Ἀπ. Γ. Παπαδοπούλου «ἡ καρδιά τῆς
μάνας» πού ἀναφέραμε πάρα πάνω. Περιλαμ-
βάνει ἀρκετὰ ποιήματα γιὰ τὴν μητέρα, με-
ρικὰ τῶν ὁποίων παραλείψαμε δι' ἑλλειψιν
χώρου.

ΑΠΟΨΕΙΣ

ΕΓΕΡΤΗΡΙΟΝ ΣΑΛΠΙΣΜΑ

ΧΩΡΙΣ ΠΑΡΕΛΚΥΣΕΙΣ

Δὲν εἶχαμεν στηριξέει καμμίαν ἐλπίδα εἰς τὴν περιφήμιον διασκεψίν τῶν τεσσάρων «Μεγάλων». Δὲν ἔχομεν καὶ καμμίαν ἐλπίδα νὰ χάσωμεν ἀπὸ τὴν ἀποτυχίαν τῆς. Διδάγματα ὅμως δύνανται νὰ ἀρυσθοῦν ὅσοι ξέρουν νὰ εἶναι μαθηταί, ἀκούοντες τῶν πραγμάτων τὴν φωνήν. Καὶ τὸ κυριώτερον δίδαγμα εἶναι ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἔχωμεν καθόλου τὴν ἡσυχίαν καὶ τὸν ὕπνον τοῦ εὐρισκομένου εἰς χρόνους εἰρήνης ἀδιαταράχτου καὶ ἐξησφαλισμένης.

Δὲν θέλομεν βεβαίως οὔτε κακῶν προφῆται οὔτε φόβου καὶ ἀγωνίας κήρυκες νὰ γίνωμεν. Ἄλλ' ἢ ψυχρὰ ρεαλιστικὴ ἀντιμετώπισις τῆς καταστάσεως μᾶς λέγει, ὅτι θὰ εἶναι πολὺ ἐπικίνδυνον, ἢ ὠρραία ἐκείνη ἔξαρχις τῶν ἀγωνιστικῶν χρόνων ποὺ ἐπεράσαμεν νὰ χαθῆ ἀπὸ ἓνα αἰσθημα εἰρήνης, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τὴν μίαν στιγμὴν εἰς τὴν ἄλλην δύναται νὰ ἀντικατασταθῆ ἀπὸ νέον ξέσπασμα (καὶ τί ξέσπασμα!) τοῦ ἡφαιστείου.

Ἡ ἀποτυχία τῆς διασκέψεως ἄς φέρῃ τοῦλάχιστον τοῦτο τὸ καλόν: τὴν ἀποτροπὴν χιμαιῶν ποὺ ἀποχανώνουν τὴν ψυχὴν καὶ ὀδηγοῦν εἰς τὴν χαλάρωσιν τοῦ αἰσθήματος τῆς ἐνότητος, τῆς ἀνώσεως, τῆς στροφῆς πρὸς τὰ ἄνω. Ποὺ μᾶς κλείνουν εἰς τὸν ἐγωϊσμόν μας, εἰς τὰ συμφεροντάκια καὶ τὰς διενέξεις μας διὰ ζητήματα τὰ ὁποῖα εἶναι μηδὲν ἔμπρὸς εἰς τὸν τεράστιον καὶ πρωτοφανῆ εἰς τὴν ἱστορίαν κίνδυνον, ὃ ὁποῖος δὲν ἔπαυσε καθ' ὅλου νὰ ὑφίσταται!

Καὶ ἂν τὸ τελικὸν ἀνακοινωθὲν τῆς διασκέψεως δὲν κατώρθωσε νὰ συγκαλύψῃ τὴν ἀποτυχίαν, ἄς γίνῃ τοῦλάχιστον ἐγερτήριον σάλπισμα δι' ἐκείνους οἱ ὁποῖοι, μὲ τὴν ἀπατηλὴν ἐντύπωσιν μιᾶς ἐξησφαλισμένης τάχα εἰρήνης, εἶχον ἀρχίσει νὰ παραδίδωνται κάπως εἰς τὸν ὕπνον. Δηλαδὴ δι' ὅλους μας!

Ἡ ἀφιξις εἰς τὰς Ἀθήνας τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου ἀποτελεῖ νέαν φάσιν ἀγῶνος ἱεροῦ, ἀγῶνος τοῦ ὁποῖου ἀγωνισταὶ εἶναι ὅλοι οἱ Ἕλληνες καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὅλοι οἱ πολιτισμένοι ἄνθρωποι. Εἰς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα τῶν ἀδελφῶν μας Κυπρίων ἢ θέσις τῆς πνευματικῆς Ἑλλάδος εἶναι αὐτονόητος. Δὲν πρόκειται περὶ ἀγῶνος κυπριακοῦ, πρόκειται περὶ ἀγῶνος πανελληνίου, ὅπου ὅλοι οἱ Ἕλληνες, ὅπουδῆποτε εὐρίσκονται, εἶναι στρατιῶται διὰ τὴν ταχύτεραν κατάκτησιν τοῦ κατ' ἔξοχὴν πνευματικοῦ αἰτήματος τῆς ἐλευθερίας. Καὶ αἱ «Ἀκτινες» οὐδέποτε ἔπαυσαν νὰ διακηρύσσουν τὴν ὀλόψυχον συμπαράστασίν των εἰς τὸν ἱερὸν αὐτὸν ἀγῶνα, οἱ ἀδελφοί μας δὲ οἱ Κύπριοι δύνανται νὰ εἶναι βέβαιοι ὅτι τίποτε δὲν θὰ κάμῃ τὸ περιοδικὸν αὐτὸ καὶ τοὺς συνεργάτας του νὰ ὑποστείλουν τὴν εὐγενῆ σημαίαν τοῦ κοινου ἐνωτικου ἀγῶνος.

Δὲν θὰ προβῶμεν ἀπὸ τῆς στήλης αὐτῆς εἰς ὑποδείξεις, οὔτε θὰ δώσωμεν συμβουλὰς. Δὲν θὰ κάμωμεν ἐκκλήσεις οὔτε πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς τῆς Γῆς οὔτε πρὸς τοὺς ὑπευθύνους διαχειριζομένους τὰ ἑλληνικὰ πράγματα διὰ νὰ υἰοθετήσουν ἢ νὰ προβοῦν εἰς αὐτὴν ἢ ἐκείνην τὴν πολιτικὴν ἐνέργειαν. Ἐνα μόνον θὰ ὑπογραμμίσωμεν: Ὅτι οἱ ὑπεύθυνοι αὐτοί, εἴτε εἶναι διεθνεῖς ὀργανισμοί, εἴτε ξένα κυβερνήσεις, εἴτε οἱ Ἕλληνες κυβερνήται, πρέπει νὰ ἔχουν ὑπ' ὄψιν τὸν ὅτι τὸ ζήτημα τῆς Κύπρου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρελκεῖται πλέον. Δὲν εἶναι μόνον ἡ αἰωνία ἠθικὴ ἐπιταγὴ νὰ ἔλθουν εἰς τὰς μητροκάς ἀγκάλας αἱ ἑκατοντάδες χιλιάδες τῶν ἀλυτρώτων ἀδελφῶν μας. Εἶναι καὶ ὅτι ἡ κατάστασις εἰς τὴν ἑλληνικὴν Κύπρον ἔχει φθάσει πλέον εἰς τὸ ἀπροχώρητον καὶ κάθε παρερχομένη ἡμέρα δημιουργεῖ ἀνυ-

πολογίστους κινδύνους βλάβης πολλαπλῆς.
 Ἄς προχωρήσουν, λοιπόν, ὅλοι οἱ ἀρ-
 μόδιοι μὲ τὴν σκέψιν ὅτι καμμία πλέον
 παρέλκυσις δὲν χωρεῖ!

ΕΙΣ ΤΑ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑ

Μᾶς ζητοῦν πολλοί, κάτι νὰ γράψωμεν
 διὰ τὸ θέμα τῶν νοσοκομείων. Τὰ παρὰ-
 πονα πληθύνονται διαρκῶς, ὅτι τὰ νοσο-
 κομεῖα μας γίνονται ὅλο καὶ περισσότερο
 ἄψυχα. Ὁ ζῆλος διὰ νὰ εἰσπραχθῇ ἡ προ-
 καταβολὴ ἀπὸ τὸν μέλλοντα νὰ εἰσαχθῇ
 εἰς ἓνα νοσοκομεῖον εἶναι—λέγουν—πολ-
 λαπλάσιος τῆς ἐπιμελείας διὰ νὰ ὑπάρ-
 χουν πάντοτε τὰ κατάλληλα φάρμακα πρό-
 χειρα, νὰ ἐξασφαλίξεται ἡ στοιχειώδης
 καθαριότης, ἡ τροφὴ ἢ προσήκουσα, τὰ
 καθαρισμένα μαχαιροπήρουνα καὶ πρὸ
 πάντων ἡ ἡσυχία. Εἶναι τραγικὴ εἰρω-
 νεῖα νὰ ὑπάρχη ἔξω ἀπὸ τὰ νοσοκομεῖα
 ἀνηρημένῃ ἢ ἐπιγραφῇ «ἡσυχία», μέσα
 ὅμως εἰς τοὺς διαδρόμους νὰ ἐκνευρίζουν
 τοὺς πάντας οἱ φωνασκοῦντες, ὅχι πάν-
 τοτε ξένοι πρὸς τὸ προσωπικὸν τοῦ ἰδρύ-
 ματος, καὶ τὸ ἀνώτερον ἀκόμη, καθ' ἣν
 στιγμὴν πίσω ἀπὸ τὴν πόρτα ὑπάρχει ὁ
 μόλις χειρουργηθεὶς, ὁ ὁποῖος παλαίει μὲ
 τὴν προσπάθειαν ἐνὸς ὀλιγολέπτου ὕπνου
 διὰ νὰ ξεχάσῃ τὸν πόνον του.

Δὲν λέγομεν ὅτι αὐτὰ συμβαίνουν μόνον
 εἰς τὰ ἑλληνικὰ νοσοκομεῖα. Ἀντι-
 θέτως, ὑπάρχουν περιγραφαὶ καὶ διαμαρ-
 τυρίαι ὅτι εἰς τὰ νοσοκομεῖα ἄλλων χω-
 ρῶν ἡ κατάστασις εἶναι πολὺ χειρότερα.
 Καὶ προσφάτως ἀνηγγέλθη ἡ περιπτώσις
 γερμανικοῦ νοσοκομείου, καταδικασθέν-
 τος ἀπὸ τὰ δικαστήρια εἰς ἀποζημίωσιν
 διότι... (ἀπίστευτον, ὄντως!) μετέδωσεν
 ἀφροδίσιον νόσημα εἰς γυναῖκα εἰς τὴν
 ὁποῖαν ἔγινε μετὰγγισις αἵματος προσώ-
 που πάσχοντος ἐκ τοιούτου νοσήματος
 χωρὶς τὴν στοιχειώδη ἔρρευναν τί εἶδους
 αἵμα ἐπρόκειτο νὰ τῆς προσφερθῇ! Ἄλλὰ
 τὸ τί συμβαίνει ἄλλοῦ εἶναι πολὺ μικρὰ
 παρηγορία φυσικά! Ἐκεῖνο πὸν ἐνδια-
 φέρει εἶναι τί πρέπει νὰ γίνῃ. Καὶ ἐκεῖνο
 πὸν πρέπει νὰ γίνῃ εἶναι τὰ νοσοκομεῖα
 νὰ ἀποκτήσουν ψυχὴν. Καὶ ἐκεῖνοι πὸν
 μπαίνουν ἐκεῖ μέσα νὰ αἰσθάνωνται ὅτι

τοὺς περιβάλλον ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι
 πράγματι τοὺς πονοῦν!

Αἱ ἀδελφαί

Ἐν σχέσει ὅμως πρὸς αὐτό, πρὸς τὴν
 σύγκρισιν μὲ τὰ νοσοκομεῖα ἄλλων χωρῶν,
 ὑπάρχει ἓν σημεῖον σπουδαιότατον, ὅπου
 ὁμολογουμένως ἔχομεν εἰς τὴν Ἑλλάδα
 μίαν πρόοδον ὥστε νὰ δεχώμεθα οἰανδή-
 ποτε σύγκρισιν πρὸς ἄλλων προηγμένων
 χωρῶν τὴν νοσηλευτικὴν ὀργάνωσιν.

Πρόκειται περὶ τῶν ἀδελφῶν μας νο-
 σοκόμων. Φαίνεται, ὅτι τὰ τελευταῖα χρό-
 νια, τὸ φαινόμενον τῶν ἀδελφῶν νοσοκό-
 μων πὸν εἶναι ἀφιερωμένα εἰς τὴν ἀπο-
 στολὴν τῶν εἶναι κάτι ὑπέροχον καὶ ἀνώ-
 τερον παντὸς ἐπαίνου. Ἀδελφαί νοσοκό-
 μοι, μὲ πνευματικὴν κατανόησιν τῆς ἀ-
 ποστολῆς τῶν, φορεῖς τῆς πραγματικῆς
 χριστιανικῆς ἀγάπης, ἐπιτελοῦν, φαί-
 νεται, θαύματα τῆς ἀγάπης αὐτῆς, διότι
 αἱ ἐντυπώσεις καὶ αἱ ἐκδηλώσεις εὐγνω-
 μοσύνης ὑπεραφθονοῦν, εἶναι ἂν τὰς
 ἐλαχίστας ἐκδηλώσεις εὐχαριστήσεως πὸν
 ἀκούει κανεὶς εἰς τὴν παροῦσαν κοινωνίαν
 καὶ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν τῆς γενικῆς
 γκρίνιας.

Αἱ ἀδελφαί αὐταὶ ἐπιτελοῦν ἔργον κο-
 πιῶδες, ἐξαντλητικόν, χωρὶς ὄρισμένας, ἢ
 μὲ θεωρητικῶς μόνον ὄρισμένας, ὥρας ἐρ-
 γασίας, χωρὶς ἀναγνώρισιν, χωρὶς σταδιο-
 δρομίαν ἐξησφαλισμένην καὶ μὲ συνθήκας
 διαβιώσεως αἱ ὁποῖαι πραγματικῶς ἐν
 πολλοῖς εἶναι πολὺ κατώτεροι τοῦ ἐλαχί-
 στου ὅρου συντηρήσεως τοῦ ὀργανισμοῦ
 τῶν. Ἐπιδεικνύουν ἠρωϊσμὸν τοῦ ὁποῖου
 διὰ νὰ εὖρῃ ὁμοιον κανεὶς θὰ ἔπρεπε νὰ
 ἀνατρέξῃ εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Ἀλβανικοῦ
 μετώπου. Συνεχίζουν αὐταὶ ἓνα καλὸν καὶ
 ἱερὸν πόλεμον, καθ' ἣν στιγμὴν ἡμεῖς ὅ-
 λοι οἱ ἄλλοι τὸ ἔχομεν ὀξεῖ εἰς τὴν ἡσυ-
 χον ζωὴν. Εἶναι αἱ ἠρωῖδες, αἱ ὁποῖαι
 δείχνουν ὅτι ἡ ἀγάπη δὲν ἔλειψεν ἀκόμη
 ἀπὸ τὸν κόσμον.

Ἀξίζει πράγματι νὰ καμαρώσῃ κανεὶς
 αὐτὰς τὰς ἀδελφὰς καὶ νὰ τὰς συγχαρῇ.
 Καὶ νὰ συγχαρῇ ἐπὶ τέλους κάποτε καὶ
 ἐκείνους οἱ ὁποῖοι κάτι τέλος πάντων ἐκο-
 πίασαν διὰ νὰ ὑπάρχουν τέτοια ἀδελφαί,

μὲ τέτοιαν πνευματικὴν κατανόησιν, μὲ τέτοιαν ζωντανὴν χριστιανικὴν θεμελίωσιν τῆς ἀποστολῆς των!

ΘΑ ΕΙΝΑΙ ΕΓΚΛΗΜΑ

Ἄλλ' ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἠθέλαμεν νὰ ὑπογραμμίσωμεν καὶ κάτι ἄλλο: Θὰ πρέπει αὐταὶ αἱ ἀδελφαὶ νὰ μὴν ἀποθαρρυνθοῦν. Ἐκεῖνοι ποὺ τὰς ἔχουν εἰς τὴν διάθεσιν τῶν νοσηλευτικῶν τῶν ἰδρυμάτων καὶ χρησιμοποιοῦν δι' αὐτὰ τὴν τόσον ὀλοπρόθυμον ἀφιέρωσίν των δὲν πρέπει νὰ φρονοῦν, οὔτε ὅτι τόσον εὐκόλα ἀντικαθίστανται τέτοιοι ἡρωίδες, οὔτε ὅτι ἠμποροῦμεν χωρὶς λυπηρὰς συνεπείας, νὰ ὑπονομεύσωμεν τὸν ἐνθουσιασμόν των. Αἱ πλείστα ἀπὸ αὐτὰς ἔφυγαν μὲ θυσίαν μεγάλην ἀπὸ τὰ σπίτια των καὶ ὑπῆρξε δι' αὐτὰς, ἥδη αὐτὸς ὁ χωρισμός, ἕνας σπαραγμός, μὲ μόνον ἀντίβιον τὸν ἱερόν των ἐνθουσιασμόν. Ἄς μὴν τὰς ἐμβιλλῶμεν εἰς ἀπογοήτευσιν. Διότι θὰ τὰς ἀναζητοῦμεν κάποτε καὶ δὲν θὰ τὰς ἔχωμεν!

Δὲν θέλομεν κανένα νὰ ἐπικρινώμεν, ἀλλὰ θέλομεν δι' ὅλους μας νὰ κάμωμεν μίαν προειδοποίησιν. Εἶναι τόσον ὀλίγη ἡ ἀγάπη εἰς τὴν παγωμένην αὐτὴν περίοδον τοῦ πολιτισμοῦ μας, ὥστε δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερον ἔγκλημα ἀπὸ τὸ ἀποθαρρύνει κανεὶς τὴν ἀγάπην αὐτήν!

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Πολλὰ συζητήσεις γίνονται τώρα τελευταῖα ἐν σχέσει μὲ τὸ ἐπίπεδον εἰς τὸ ὅποιον εὐρίσκεται ἡ ἐκπαιδευσις τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας. Καὶ πρέπει νὰ συγχαρῆ κανεὶς ἐκείνους οἱ ὅποιοι ἔχουν καταπιασθῆ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ ἰδίως τὰς ἐφημερίδας ποὺ τὸ ἔφεραν πάλιν ἐκεῖ ὅπου ἔπρεπε νὰ εἶναι, εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τοῦ ἐνδιαφέροντος. Παρὰ τὸ πολὺλευρον καὶ ἀπέραντον τοῦ θέματος μερικαὶ διαπιστώσεις ἠμποροῦν νὰ χωρέσων καὶ εἰς ἕνα σημείωμα τῆς παρουσίας στήλης.

Καὶ ἡ πρώτη διαπίστωσις εἶναι ὅτι δὲν ἠμπορεῖ κανεὶς σοβαρῶς νὰ εἴπῃ, ὅτι εἶναι εὐχαριστημένος ἀπὸ τὴν παιδείαν μας. Ἡ δευτέρα διαπίστωσις εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχει ἕνα πρόγραμμα ἐνιαῖον, ἔστω

δύο προγράμματα ἀντιμαχόμενα, ἔστω μία μελετημένη συζήτησις. Καὶ μία τρίτη διαπίστωσις: ἀπὸ τοὺς δύο καρποὺς τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ φέρῃ ἡ παιδεία, τὸν πλουτισμὸν εἰς γνώσεις καὶ τὴν τόνωσιν εἰς τὸ ἦθος, τὸ ἔθνος οὔτε τὸν ἕνα καρπὸν βλέπει εἰς τὰ παιδιά του ποὺ ἐγκαταλείπουν τὰ σχολικὰ θρανία, οὔτε τὸν ἄλλον. Γνώσεις μὲν τὰ παιδιά μας δὲν ἔχουν· δὲν παρουσιάζουν τὸ πολλοστὸν τῶν γνώσεων ποὺ εἶχαν ἄλλοτε τῶν σχολείων οἱ ἀπόφοιτοι. Αὐτὸ καλύτερα νὰ μὴν ἀμφισβητῆται διότι ὅταν ἀμφισβητῆται ἀποδεικνύεται περισσότερο καὶ δημιουργεῖ περισσότερο πόνον ἢ ἀπόδειξις του. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἠθικὴν διάπλασιν, φαίνεται ὅτι παρητήθημεν πλέον καὶ τῆς ἀξιώσεως καὶ νὰ ὑπάρχῃ διάπλασις τοιαύτη καὶ παρητήθημεν διὰ πολλοὺς πολλοὺς λόγους.

ΤΗΝ ΑΓΑΠΗΝ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗΝ...

Ἐνώπιον μιᾶς τοιαύτης ἀποτυχίας, δὲν εἶναι β-βιῶς ἀφύσικον τὸ ἐρώτημα, κατὰ πόσον πταίουν οἱ διδάσκαλοι μας, οἱ ἐκπαιδευτικοὶ μας λειτουργοί. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ ποῦμε μὲ μερικὰ ἀπλᾶ λόγια τὴν γνώμην μας, διότι εἶναι μὲν τὸ θέμα δύσκολον, ἀλλὰ πολὺ δυσκολώτερον μέχρις ἀδυναμίας εἶναι δι' ἡμᾶς νὰ ἐκτεθῶμεν εἰς τὴν ὑπόνοιαν ὅτι ξεφεύγωμεν νὰ ποῦμε τὴν γνώμην μας. Νομίζομεν, λοιπόν, ὅτι δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ λεχθῆ, ὅτι καὶ τὸ διδασκαλικὸν σῶμα, ὡς σύνολον βέβαια λαμβινόμενον, ἀνεξαρτήτως πολλῶν καὶ λαμπρῶν ἐξαίρεσεων (εἰς ἐπόμενον σημείωμα θὰ ἴδωμεν τοιοῦτον ἐξαιρετικὸν καὶ ἔξοχον δεῖγμα), ὅτι τὸ σῶμα λοιπὸν τῶν ἐκπαιδευτικῶν μας λειτουργῶν εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἀμέτοχον τοῦ σχετικοῦ πταίσματος. Ἄλλ' εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὴν καλὴν πίστιν, νὰ φροτηθῆ ἐξ ὀλοκλήρου ἡ εὐθύνη εἰς τοὺς διδασκάλους μας.

ἴσως, κατὰ μέγα μέρος, ἡ ἀποτυχία ἦτο ἀναπότρεπτος συνέπεια καὶ τῶν πολέμων καὶ τῶν ἀναστατώσεων καὶ δημογραφικῶν ἀκόμη, καὶ τῶν πνευματικῶν ἀναστατώσεων μέσα εἰς τοὺς κόλπους τῆς κοινωνίας μας. Ὁ οικονομικὸς παράγων ἐξ ἄλλου δὲν ἠμπορεῖ νὰ παραθεωρηθῆ καὶ

πρὶν ἀπὸ ὅλα ἡ ἔλεεινή μισθολογικὴ θέσις τῶν ἐκπαιδευτικῶν μας (ποσάκις ἐτονίσσαμεν τὴν ἀνάγκην νὰ προσέξωμεν τοὺς διδασκάλους μας, νὰ βελτιωθῆ ἡ οἰκονομικὴ των θέσις!). Ἀκόμη πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν αἱ ἔλεειναι τεχνικαὶ συνθήκαι τῆς ἐκπαιδύσεως, τὰ ἄπειρα τὸν ἀριθμὸν γυμνάσια μὲ τὰς τόσον πολλὰς κενὰς θέσεις, αἱ τάξεις μὲ τὰς ἑκατοντάδας συνωστίζομένων μαθητῶν, ἡ συνεχὴς ἐναλλαγὴ προγραμμάτων, τὸ ἐλαττωματικὸν καὶ ἀνεδαφικὸν τῶν σχεδίων... πολλὰ βεβαίως αἷτια ὑπάρχουν, ἕνα ὅμως εἶναι κατὰ τὴν γνώμην μας τὸ πρωτεῦον. Ὅτι ὡς πρὸς τὴν παιδείαν ἐχάσαμεν τὸν ζήλόν μας.

Ἄς ἔλθωμεν, λοιπόν, ὡς ἔθνος καὶ ἄς ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἐν συγκρίσει μὲ τὸ τόσον καρδιοχτύπι ποὺ εἶχαμεν ὅταν ἀνεκτώμεν τὴν ἐλευθερίαν μας μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821, τώρα, ἡ ἰδικὴ μας γενεά, ὡς πρὸς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν παιδιῶν μας, «τὴν ἀγάπην τὴν πρώτην ἀφήκαμεν». Αὐτὸ εἶναι ἡ οὐσία. Ἐξεχάσαμεν τὸ ζήτημα τῆς ἐκπαιδύσεως, τὸ ἀφήσαμεν κατὰ μέρος διὰ νὰ παρακολουθῶμεν τὰς δηλώσεις τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἄλλου πολιτικοῦ, τὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο σκάνδαλον διαχειρίσεως τῶν οἰκονομικῶν καὶ... τὸ ἔγκλημα εἰς τὸ Καβούρι. Αὐτὸ εἶναι ὁ κύριος αἷτιος τῆς ἀποτυχίας!

ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ!

Ἐπειδὴ ὅμως περὶ διδασκάλων ὁ λόγος θὰ ἠθέλαμεν νὰ ὑπομνήσωμεν, ὅτι δὲν ἔχομεν προσέξει πόσῃ εὐγνωμοσύνην ὀφείλομεν εἰς ἐκεῖνους τοὺς διδασκάλους μας τῶν ὁποίων τὸ ἔργον διεξάγεται ὑπὸ συνθήκας ἰδιαιτέρας σκληρᾶς, συνθήκας συνεχοῦς καὶ ἡρωϊκοῦ πράγματι ἀγῶνος. Πρόκειται περὶ τῶν διδασκάλων καί, πρὸ παντός, περὶ τῶν διδασκαλιστῶν ποὺ ὑπηρετοῦν εἰς τὰ σχολεῖα τῆς ὑπαίθρου καὶ δὴ τῶν βορείων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος.

Δὲν μᾶς εἶναι ὅσον θὰ ἔπρεπε γνωστὸν τὶ θὰ πῆ « διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου » καὶ ἀκόμη ὀλιγώτερον γνωρίζομεν τὶ θὰ πῆ « διδασκαλισταὶ τοῦ ἀπομακρυσμένου χωριοῦ ». Ὅλοι μας, λί-

γο-πολύ, θὰ ἔχωμεν ἀκούσει κάτι διὰ τοὺς σκληροὺς ὄρους διαβίωσεως καὶ ἐργασίας των, ἴσως θὰ ἐδιαβάσαμεν τὸ σχετικὸν ἄρθρον τοῦ Β. Ἐράστου εἰς τὰς « Ἀκτίνας » Μαρτίου 1951, ἀλλὰ ποτὲ δὲν θὰ ἠμπορούσαμεν νὰ φαντασθῶμεν τὴν πραγματικότητα. Εἶναι σύνηθες γεγονός, τὸ χωριό, μὲ τὰ τριάντα καὶ πενήντα σπίτια του, σκαρφαλωμένο εἰς τὴν ὄχθη ἐνὸς βουνοῦ, νὰ ἀπέχῃ τρεῖς καὶ πέντε καὶ ἑπτὰ ὥρας μὲ τὸ ζῶον ἀπὸ τὴν πλησιεστέραν κωμόπολιν ἢ πόλιν. Κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας, μὲ τὰς συνεχεῖς βροχὰς ἢ τὸ παχὺ στρώμα χιόνι, διακόπτεται κάθε ἐπικοινωνία καὶ μὲ τὸ πλησιέστερον κέντρον. Καὶ μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν κάθε πηγὴ ἀνεφοδιασμοῦ καὶ τροφοδοσίας τοῦ μικροῦ χωροῦ σταματᾷ. Δὲν ἠμποροῦν οὕτε καὶ με ξύλα τὰ ἀνεφοδιασθοῦν, διότι οἱ δρόμοι καὶ τὰ μονοπάτια εἶναι ἀδιαβατα καὶ ἡ ἀποτόλμησις διαβίσεως των ἰσοδυναμεῖ μὲ θάνατον πολλάκις.

Ἡ δασκάλα, ἡ ὁποία ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προέρχεται ἀπὸ ἀστικά κέντρα, πολλάκις ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, ἀσυνήθιστος εἰς τὴν σκληρότητα καὶ τὴν τραχύτητα τῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ, συμμερίζεται πλήρως τὴν ζωὴν αὐτὴν καὶ συμμετέχει ἐξ ἴσου, ἂν μὴ καὶ περ σσότερον, εἰς ὅλας τὰς στερήσεις. Συμβαίνει πολὺ συχνὰ νὰ φάγῃ κρέας μόνον τὰ Χριστούγεννα καὶ τὸ Πάσχα, ὅταν κατὰ τὰς διακοπὰς θὰ μεταβῇ εἰς τὴν πόλιν της. Συχνὰ στερεῖται καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ αἶγόν καὶ τὸ γάλα καὶ τὸ τυρὶ καὶ τὸ βούτυρον.. Ἄγνωστον πολὺ τὴν πραγματικότητα, ὅταν νομίζομεν ὅτι τοῦλάχιστον αὐτὰ τὰ εὐρίσκει εὐκόλα εἰς τὸ χωριό. Τὸ δωμάτιον ὅπου μένει συχνὰ δὲν ἔχει πάτωμα, ἀλλὰ χῶμα καὶ ἀπὸ τὰς ὀχθὰς τῆς ὄροφης καὶ τῶν παραθύρων περνοδιαβίβει ἐλεύθερος ὁ παγωμένος ἄνεμος, μὲ θερμοκρασίαν κάτω τῶν 20 βαθμῶν ὑπὸ τὸ μηδέν!

Καὶ ὅλα αὐτὰ ἡ δασκάλα — ἡ ὁποία πολλάκις δὲν ὑπερβαίνει τὰ 20-24 χρόνια τῆς ζωῆς της — τὰ ἀντιμετωπίζει μὲ θαυμαστὴν καρτερίαν καὶ εὐθυμίαν, μὲ θάρρος καὶ γενναιότητα, ἀπίστευτον δι' ἡμᾶς τοὺς ἄλλους. Ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι

ἐπεσκέφθησαν τὰ ἀκραία ἢ ἀπομεμακρυσμένα χωρία των, ὡμολόγησαν ὅτι εὐρήκαν τὰς ἠρωϊδὰς αὐτὰς γεμάτας μὲ τέτοιον ἀλύγιστον θάρρος ὥστε ἀντι αὐτοὶ νὰ τὰς τονώσουν καὶ ἐνισχύσουν, ἀντιθέτως ἐπῆραν θάρρος καὶ ἔφυγαν ἐκεῖνοι ἐνισχυμένοι.

Ἐνδυναμούμενοι καὶ θερμαινόμενοι ἀπὸ τὴν φλόγα τῆς πίστεως συνεχίζουν ἀκαμπτοὶ καὶ ἀλύγιστοι τὸ ὑψηλὸν των ἔργον. Τὸ ἔργον των κατὰ τὰς ὥρας τῆς μακρᾶς διδασκαλίας μέσα εἰς ἕνα συχνὰ κατεστραμμένον σχολεῖον. Καὶ τὸ ἔργον των κατὰ τὰς ὥρας ὅπου κάθε ἄνθρωπος δικαιούται νὰ διαθέσῃ διὰ τὸν ἑαυτὸν του. Αἱ ἐξωσχολικαὶ ἐργασίαι των μὲ τὸ Κατηχητικόν, τὰς συγκεντρώσεις τῶν κοριτσιῶν τοῦ χωριοῦ, τῶν γονέων καὶ τόσαι ἀκόμη ἄλλαι, εἶναι ἐξ ἴσου κοπιαστικαὶ καὶ ἀπαιτοῦν πολὺν χρόνον, ὥστε νὰ μὴ μένῃ, πραγματικῶς, καθόλου καιρὸς διὰ τὴν ἰδικὴν των ἀνάπαυσιν.

Ἐνώπιον τοιούτων θαυμάτων τῆς πίστεως ἡμεῖς... θὰ σταυρώσωμεν τὰ χέρια; Ἄς τὰ ὑψώσωμεν, τοῦλάχιστον, εἰς μίαν θερμὴν εὐχὴν διὰ τοὺς θαυμαστοὺς αὐτοὺς ἐργάτας. Καὶ ὅπου τοὺς συναντῶμεν τυχόν, ἅς τοὺς λέμε ἔστω ἕνα θερμὸν «εὐχαριστῶ». Ἄς τοὺς τὸ εἰπῆ τώρα καὶ ἡ παρούσα στήλη!

ΕΝΑ ΝΕΟΝ ΒΗΜΑ

Εἰς τὴν πρόοδον τὴν ὁποῖαν σημειῶναι ἡ μεγάλη πνευματικὴ στροφὴ τῆς ἐπιστήμης, βλέπομεν συνεχῶς βήματα νέα, τόσον σπουδαῖα, ὥστε πράγματι δὲν προφθάνομεν νὰ τὰ παρακολουθοῦμεν. Ἀλλὰ δὲν ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ παρατρέξῃ τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν Ἀμερικὴν ἤρχισε νὰ ἐκδίδεται ἕνα εἰδικὸν περιοδικὸν (Journal of Psy-

chotherapy as a Religious Process) διὰ τὴν ἐπὶ θρησκευτικῶν βάσεων στηριζομένην ψυχοθεραπευτικὴν. Τὸ περιοδικὸν αὐτὸ ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ «Institute for Rankian Psychoanalysis» (Διεύθυνσις 1062 Harvard, Blvd Dayton 6, Ohio U.S.A) καὶ τὸ πρῶτον τεύχος τὸ ὁποῖον ἔχομεν ἐνώπιόν μας εἶναι γεμᾶτο ἀπὸ ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὴν χριστιανικὴν θεμελίωσιν τῆς συγχρόνου ψυχοθεραπευτικῆς, ὅπως τὴν ἐμφανίζει ἡ σημερινὴ ἐξέλιξις τῆς ἐπιστήμης.

Βλέπομεν οὕτω ἄρθρα τοῦ Fr. Kunke, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ Βερολίνον ἐκλήθη καὶ διδάσκει εἰς τὸ Los Angeles, τοῦ γνωστοτάτου πλέον εἰς τοὺς ἀναγνώστας μας ἔλβετοῦ Paul Tournier, τῆς Doris Mode, τοῦ William Ricke, πλειάδος ἄλλων ἐπιστημόνων καὶ μαζί ἐνημέρωσιν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἐπιστήμης ἐπὶ τοῦ σχετικοῦ πεδίου, βιβλιογραφίαν κ.λ.π. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἄρθρον τοῦ ψυχιάτρου κ. Ἀρ. Ἀσπιώτη μὲ θέμα «Ἡ λυτρωτικὴ ἐνέργεια τῆς ψυχοθεραπείας».

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θὰ ἐπιζητηθῇ ἀπὸ πολλοὺς νὰ ἀγνοηθῇ καὶ τὸ βῆμα αὐτὸ εἰς τὴν μεγάλην στροφὴν. Τὸ γεγονός ὅμως εἶναι ὅτι ἡ στροφὴ ὑπάρχει καὶ ὅσον καὶ ἂν θέλουν αὐτοὶ νὰ τὴν ἀγνοοῦν, προχωρεῖ ὁλοκλήρως ἐπιταχυνομένη. Καὶ ἂν στρέψωμεν τὸ βλέμμα ὀπίσω, ὅχι πολὺ μακρὰν, ὅχι κἂν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Σκαλτσούνη, ἀλλ' εἰς τὴν ἐποχὴν ὅπου ἐγένετο τὸ μέγα... σκάνδαλον ν' ἀρχίσῃ ἐκδιδόμενον ἕνα περιοδικὸν ὅπως αἱ «Ἀκτίνες», καὶ ἰδοῦμε τὴν εἰδικὴν διεθνῆς περιοδικὸν τὸ ὁποῖον μὲ ἐξαιρετικὴν χαρὰν παρουσιάζομεν σήμερον, βλέπομεν πόσον ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων εἶναι ἀκατάσχετος πράγματι!

Z. N.

Περιοδικὸν «Ἀκτίνες», ὄργανον τῆς «Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων». Ἐκδόσις Χριστ. Ἐνώσεως «Ἀκτίνες». Γραφεῖα: ὁδὸς Καρύτση 14, Ἀθήναι (1) Τηλ. 35-023.—Θεσ/νικῆς: Ἀγ. Σοφίας 38.—Πειραιῶς: Φίλωνος 34α.—Υπεύθυνος: Δ. Γ. Σταμάτης, κατοικία Φαβιέρου 39α, Ἀθήναι (1).—Ἐτησίᾳ συνδρομὴ δρχ. 25.000, ἔξωτερ. δολλ. 3.—Προῖστ. τυπογραφείου: Δ. Παπακωνσταντίνου, Μαυρομιχάλη 176.—Χειρόγραφα, δημοσιεύμενα ἢ μὴ, δὲν ἐπιστρέφονται.